

Setembre 2021

9,50 €

108

AURIGA

REVISTA DE DIVULGACIÓ I DEBAT DEL MÓN CLÀSSIC

**CENTENARI A OLÈRDOLA
VEUS FEMENINES DE LA ROMA PAGANA
UNA ALTRA PENÈLOPE, SI US PLAU**

CENT ANYS MIRANT EL CEL

Servei
Meteorològic
de Catalunya
1921-2021

Exposició
Sala 4 Cotxeres
Fins al 16 de gener de 2022
Entrada lliure

PALAU ROBERT

Passeig de Gràcia, 107
08008 Barcelona
Tel. 932 388 091

palaurobert.gencat.cat

Segueix-nos a:

Sumari

4. Centenari de les intervencions de l'IEC a Olèrdola. Reivindicar el patrimoni. Recuperar la memòria

Núria Molist

14. Veus femenines de la Roma pagana: testimonis de la literatura llatina escrita per dones.

Sebastià Giralt

25. Una altra Penèlope, si us plau
J.L. Bartolomé

31. D'Arucchi a Baelo passant per Itàlica

Joan Pedrola i Santamarta

42. La meva Antígona
Marina Real i Guzmán

62. LÈXICON

Sopa de lletres putenques
Joan Pedrola Santamarta

En aquest número trobareu la publicació del XXIX Premi Núria Tudela que convoquem anualment i que enguany va guardonar l'alumna de segon de batxillerat Marina Real i Guzmán, de l'Institut Francesc Ribalta de Solsona, i des d'aquests pàgines la volem felicitar. Properament publicarem les bases del XXX Premis Auriga.

Publiquem també un article commemoratiu del centenari de les intervencions de l'Institut d'Estudis Catalans al jaciment d'Olèrdola. En aquests temps encara estem de celebracions dels centenaris de tot allò que va instituir la generació de noucentistes amb la voluntat de dotar el nostre país de totes les institucions pròpies d'una nació i, com el lector sap, el món clàssic era un referent per a ells.

També trobareu tres articles protagonitzats per dones: Sebastià Giralt escriu sobre les veus femenines i us recomanem respondre la pregunta amb què inicia el seu article. J. Bartolomé publica una reflexió literària sobre Penèlope i la guardonada amb el Premi Núria Tudela ho és pel seu treball de recerca sobre Antígona.

El 13 de novembre, dissabte, celebrarem el XVI Fòrum Auriga. Intentem recuperar la vida d'abans del Covid-19, però ho fem de manera prudent: per tal d'evitar pernoctacions fora de casa, aquesta edició serà d'un sol dia i a Barcelona, per facilitar el trasllat des de tot el país. Aviat en publicarem el programa.

Montserrat Tudela i Penya

AURIGA

Rda. Universitat, 7, 3r, 4a. 08007 Barcelona
Telèfon: 93 412 32 94.
E.Mail: auriga@ccc.cat
www.auriga.cat
Twitter: @RevistaAuriga
Facebook: RevistaAuriga

Dipòsit Legal : B-12032-91
ISSN Auriga paper: 1131-50087
ISSN Auriga digital: 2014-7856
Correcció: Lúdia Fernández
Disseny, assessor informàtic i webmaster:
Miquel Fernández i Barta

AURIGA és membre de l'Associació de Publicacions
Periòdiques en Català (APPEC).

La revista **AURIGA** no comparteix necessàriament les
opinions dels autors dels articles.
Aquesta publicació es pot reproduir, citant-ne, però,
la procedència.

Editor:

Directora:

Consell de Redacció:

Consell Assessor:

Xavier Tudela i Penya
Montserrat Tudela i Penya
Ma. Jesús Espuña i Ferrer
Pere Izquierdo i Tugas
Francesca Mestre i Roca
Joan Pedrola i Santamarta
Xavier Yáñez i Such
Norbert Bilbeny i García
Joan Busqueta i Riu
Sebastià Giralt i Soler
Bàrbara Matas i Bellés (†)
Carles Miralles i Solà (†)
Mercè Otero i Vidal
Isabel Rodà de Llanza
Joan Sanmartí
Eulàlia Vintró i Castells

Fotografia de portada:

Cornelia madre dei Gracchi (Inv.039). Alessandro Varotari. Pinacoteca
Egidio Martini

CENTENARI DE LES INTERVENCIONS DE L'IEC A OLÈRDOLA. REIVINDICAR EL PATRIMONI. RECUPERAR LA MEMÒRIA

Núria Molist

Museu d'Arqueologia de Catalunya

Comissària de la commemoració 100 anys de les intervencions de l'IEC a Olèrdola

EL CONTEXT DE L'EFEMÈRIDE

L'any 2021 commemorem dues dates molt especials per al conjunt històric d'Olèrdola. A la celebració del centenari de les intervencions de l'Institut d'Estudis Catalans (IEC) s'hi suma el cinquantenari de l'obertura al públic del recinte i del seu museu monogràfic per part de la Diputació de Barcelona (DIBA). Dues efemèrides cabdals per la seva transcendència per a la posada en valor del patrimoni d'aquest destacat enclavament, en el qual conflueixen recerca, restauració i conservació dels edificis monumentals, museïtzació i divulgació.

El centenari de les intervencions de l'IEC forma part de les nou commemoracions de l'any 2021 del Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya. L'esdeveniment ens ha permès, des del Museu d'Arqueologia de Catalunya (MAC) i amb el suport de l'IEC, l'Ajuntament d'Olèrdola i la DIBA, no tan sols l'aprofundiment en el coneixement d'un període recent en la història del conjunt sinó especialment dedicar bona part de la programació de l'any 2021 a accions i activitats que apropin el visitant a aquesta part de la història d'Olèrdola i de Catalunya.

Les excavacions arqueològiques i la restauració de l'església de Sant Miquel dutes a terme, les primeres el 1921, s'emmarquen en un moment especialment interessant pel que fa a la construcció de les bases d'una Catalunya moderna i europea, avançant amb objectius clars tant les institucions públiques i privades, amb personalitats fortes i idees clares al capdavant (sovint, com és sabut, amb discrepàncies internes quant a l'enfocament i amb un estira-i-arronsa constant entre Madrid i Barcelona). Entre els anys 1914 i 1923 i sota el paraigua de la Mancomunitat de Catalunya, es va donar un enorme impuls a l'arqueologia com a discipli-

na científica i a la salvaguarda del patrimoni, de la mà d'Enric Prat de la Riba –que esdevindrà el primer president de la Mancomunitat– i de Pere Bosch Gimpera, artífex de la modernització i del salt metodològic. Impuls en el qual va pesar tant o més la visió política de constitució d'un passat de la nació catalana com la recerca pròpiament científica (Gràcia 2018).

La dictadura de Primo de Rivera (1923) i les convulses situacions socials i polítiques per les quals passarà el país a partir de llavors estroncaran el desenvolupament de les estructures creades.

La preparació i recopilació d'informació per a una exposició, una pàgina web específica (<https://cultura.gencat.cat/web/.content/commemoracions/0-apartat-commemoracions/2021/0-documents/04-olerdola.pdf>) i la resta d'accions ens han permès endinsar-nos gradualment en el context i els detalls de la intervenció i percebre la modernitat de la proposta. Les dades disponibles en arxius són molt considerables, amb alguns buits. Al MAC conservem la memòria de l'excavació de l'any 1921, i en altres arxius, com els de l'IEC i l'Arxiu General de la Diputació de Barcelona es troben les actes de les reunions del SIA/SHA i les dades referents a la restauració de Sant Miquel. Plànols, croquis i fotografies aporten igualment un enorme valor testimonial per poder sospesar les tasques realitzades.

1921-2021. PASSAT, PRESENT I FUTUR

Avui Olèrdola (municipi d'Olèrdola, l'Alt Penedès) és un dels conjunts patrimonials més destacats de Catalunya tant per les restes monumentals i arqueològiques com per les diferents etapes en què ha estat habitat. És un

compendi de períodes històrics, de l'adaptació dels éssers humans als canvis socials i econòmics que afecten un territori i de l'evolució de la recerca i valoració del patrimoni. La muntanya de Sant Miquel d'Olèrdola forma part del massís del Garraf i ocupa una posició predominant sobre la plana penedesenca, un corredor natural pel qual ha transcorregut la principal via de comunicació nord-sud, la qual ha pres diferents noms i traçats al llarg de la història (via Heraclea i via Augusta a la protohistòria i època romana; *strata franchisca, morisca o calciata* en època medieval... fins a arribar a l'actual AP7 i, en part, la N-340).

Es fa complex resumir Olèrdola en poques línies, ja que ha estat ocupada i abandonada des del calcolític fins a l'actualitat, per bé que aquests assentaments són de densitats i característiques diferents: poblat, ciutat, fortificació, necròpolis, masia, rectoria, freqüentacions esporàdiques... Aquestes ocupacions reiterades a la prehistòria i protohistòria / època ibèrica, al període romà, a l'alta edat mitjana i de la baixa edat mitjana a l'actualitat prenen significat gràcies a la privilegiada situació geogràfica a què fèiem referència, a les cingleres que envolten el puig i que constitueixen una defensa natural, així com les fonts d'aigua que es troben als vessants. Cal destacar, amb tot, *l'oppidum* iber del poble dels cessetans (segles V-II a-ne), la fortificació romanorepublicana (c. 80-25 a-ne) i la ciutat medieval –la *civitas Olerdola*, amb quasi 80 ha d'ocupació entre espais habitats i de conreus, més un *terminus castralis* de 200 km² (c. 800-1108).

La conseqüència òbvia d'aquesta ocupació reiterada al llarg dels segles ha estat la presència de multitud de restes arquitectòniques i arqueològiques –tant a nivell d'estructures com d'objectes materials–, algunes ben conservades i de forta presència en el jaciment mentre que d'altres varen quedar sepultades o destruïdes per les construccions posteriors. Volem remarcar que l'estat actual del coneixement sobre Olèrdola és fruit de molts anys de recerca, primer sobre les fonts escrites i els monuments visibles i, des de finals del segle XIX, amb la pràctica d'excavacions arqueològiques. Olèrdola és, doncs, una amalgama de la presència humana en distints períodes que comencem a tenir ben definits en aquests moments després de decennis de recerca per

arribar a aquest coneixement gràcies a les intervencions i als avanços de la metodologia arqueològica, la col·laboració amb altres disciplines i amb diferents institucions i administracions. Maties Pallarès (1921a) ho va definir encertadament: “Pocs llocs han estat tan habitats i aprofitats en totes èpoques com el clos fortificat d'Olèrdola, situat a un extrem dominant de la comarca del Penedès”.

El camí ha estat llarg. 100 o 150 anys enrere, erudits, aficionats i després arqueòlegs no disposaven dels recursos científics actuals, i fou tot un repte definir els períodes d'ocupació i l'atribució cronològica de les restes, a excepció de l'església de Sant Miquel i del castell de clara atribució medieval. La resta –muralls, tombes antropomorfes, cisterna, sitges, retalls a la roca– era objecte de teoritzacions diverses amb atribucions que anaven des de la prehistòria a l'edat mitjana, passant per pobles com els tirrens o els púnics. Es va arribar a identificar, per una transcripció deficient de les fonts clàssiques als segles XVIII i XIX, amb la Carthago Vetus que citen Ptolemeu i Plini el Vell. Des de les acaballes del segle XVIII i al llarg del segle XIX, Olèrdola va atraure l'atenció d'historiadors i erudits, els de més prestigi en el seu moment, com ara Bonaventura Hernández Sanahuja, Madoz, Milà i Fontanals, Puig i Lucà, Pujades, Bofarull. El que podríem considerar la primera excavació la fa el pare escolapi Eduard Llanes el 1882, que en va publicar els resultats i les seves hipòtesis sobre Olèrdola, val a dir que força encertades. L'inici del segle XX ve definit primer pels estudis de l'església de Sant Miquel –catalogacions exhaustives de Lluís Domènech i Muntaner (1900-1901), Josep Puig i Cadafalch (1909-1918) i Manuel Gómez Moreno (1919)–, coincidint amb el moviment europeu de recuperació dels orígens nacionals materialitzat amb l'art romànic i preromànic, i més endavant per les excavacions dutes a terme per l'Institut d'Estudis Catalans (1921) i la restauració de dita església, treballs que es varen poder realitzar més endavant (1926 i 1928).

Molt probablement, en la decisió del Servei d'Investigacions Arqueològiques dirigida per Pere Bosch Gimpera (SIA) de l'IEC d'intervenir a Olèrdola varen tenir un pes important tant les restes arquitectòniques i estructurals

del jaciment com aquesta àmplia tradició historiogràfica, amb la intenció de superar i modernitzar els enfocaments sobre una base arqueològica. És interessant posar èmfasi en el fet que, quan l'any 1921 l'IEC fa excavacions a Olèrdola, la finca era una propietat privada, adquirida el 1887 per la família Abella de Vilafranca del Penedès al bisbat de Barcelona. Des de llavors la situació ha canviat radicalment, ja que avui és un espai públic propietat de la Generalitat de Catalunya i una de les seus del Museu d'Arqueologia de Catalunya des del 1995, traspassat per la DIBA. Concretament, va ser aquesta institució la que va comprar els terrenys l'any 1963 i va obrir el conjunt al públic amb un petit museu monogràfic el 1971, enguany fa just 50 anys. L'entorn de la muntanya de Sant Miquel està protegit per un espai natural gestionat per l'àrea d'Infraestructures i Espais Naturals de la DIBA, creat el 1992, i el conjunt és bé cultural d'interès nacional (BCIN), declarats el 1931 –l'església de Sant Miquel i la totalitat de les restes– com a monument històricoartístic.

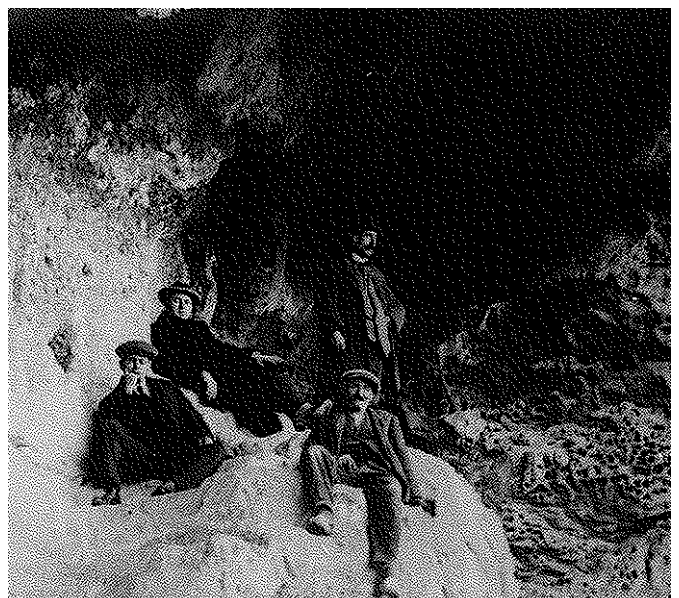
LES INTERVENCIIONS QUE CANVIAREN OLÈRDOLA

L'IEC es funda el 18 de juny de 1907 amb l'objectiu de restablir i organitzar la cultura catalana. Els anys següents s'hi creen diferents seccions, entre elles la Secció Historicoarqueològica (SHA), l'any, 1915 i la Secció d'Intervencions Arqueològiques (SIA), que va ser dirigida per Pere Bosch Gimpera (Gràcia, 2018). Durant aquests primers anys es fan nombroses excavacions en jaciments d'època prehistòrica, ibèrica i romana tant al Principat com en territoris limítrofs. Especialment remarcables són les intervencions a Empúries (des del 1907, controlades per Josep Puig i Cadafalch) i les dutes a terme en poblats i necròpolis ibèriques del Baix Aragó, Matarranya, Terra Alta i altres àrees (Sant Antoni de Calaceit, Tossal Redó, tossal de les Tenalles...). Bosch estava particularment interessat en el període ibèric i els seus treballs significaren un enorme salt qualitatiu per al coneixement d'aquesta cultura (Bosch Gimpera, 1932), salt que va ser possible gràcies també a la incorporació de la metodologia científica que els seus estudis a Alemanya li permeteren conèixer.

Amb la Mancomunitat i des de l'IEC, la recuperació del passat històric va esdevenir un dels objectius principals per consolidar la catalanitat en el projecte de país. Ben aviat es varen evidenciar dues posicions sobre el període sobre el qual calia fer pivotar aquesta reivindicació històrica. Per una banda, Prat de la Riba, Pijoan i altres defensaven l'art i l'arquitectura d'època romànica com a eix vertebrador, seguint el corrent europeu des de finals del segle XIX, mentre que Puig i Cadafalch (excavador d'Empúries) i després Bosch apostaven per l'època clàssica i l'entrada de la civilització mediterrània a Catalunya a partir de la colònia grega.

A Olèrdola hi tingueren cabuda els dos corrents, ja que, per una banda, les intervencions arqueològiques se centraren en les ocupacions d'època ibèrica i l'inici de la conquesta romana i, per l'altra, l'església de Sant Miquel era un edifici emblemàtic d'estil preromànic i romànic. És en aquest marc de recuperació del passat de Catalunya a través de l'arqueologia i el patrimoni que cal situar els treballs de la SIA a Olèrdola. Pere Bosch Gimpera i alguns dels seus col·laboradors, com Josep Coromines i Roca, Agustí Duran i Sanpere i Maties Pallarès, varen visitar Olèrdola l'any 1917, tres anys després de la creació del Servei. En la mateixa visita del dia 7 de març es varen inspeccionar les coves prehistòriques de Castellví de la Marca (que excavarà Pallarès aquell mateix any) i el forn romà de Sant Martí Sarroca (que excavarà Duran i Sanpere, també el 1917), tal com recullen les actes de la Secció

Fig. 1. Visita de Bosch Gimpera el seu equip al Penedès.
Imatge de les coves de la Vall, Olèrdola. 1917.
Arxiu MAC-Olèrdola

Històricoarqueològica (SHA): “S'acorda fer estudiar les coves que sembla que es troben a Castellví de la Marca segons s'ha comunicat a la oficina d'excavacions, aprofitant aquest viatge per a visitar i fer també els estudis necessaris a Olèrdola i St. Martí Sarroca. El Sr. Puig indica la conveniència de que acompanyi als que formin l'estudi algun arquitecte del servei de conservació de monuments per a fer una planta del recinte d'Olèrdola”. (Arxiu IEC, ASHA3_0058, ID registre 24023). (Fig. 1)

En aquesta visita es varen definir les actuacions que es durien a terme a Olèrdola: la planimetria de la muntanya (1920), les intervencions arqueològiques (1921) i la restauració de l'església preromànica i romànica de Sant Miquel (1926 i 1928). Els treballs començaren amb la Mancomunitat i finalitzaren amb la Diputació Provincial de Barcelona (DPB), en plena Dictadura de Primo de Rivera.

EL PRIMER PLÀNOL TOPOGRÀFIC

A suggeriment de Josep Puig i Cadafalch, l'any 1920 s'elabora la primera planimetria de la muntanya i de les seves ruïnes, plànol que es presenta a una reunió de la SHA el 10 de febrer de 1921. La incorporació de la planimetria era una més de les novetats metodològiques. S'encarrega a Adolf Lammerer, topògraf i director de l'Institut topogràfic de Munic, probablement un dels millors i més especialitzat en jaciments arqueològics, ja que feia els plànols dels assentaments en què treballava l'arqueòleg i professor de la Universitat d'Erlangen (Alemanya) Adolf Schulten, entre els quals els dels campaments de Numància. L'interès de Lammerer va depassar el seu encàrrec i els anys següents va publicar dos articles sobre l'*oppidum* iber d'Olèrdola en revistes alemanyes especialitzades, incloent-hi la descripció i amidaments de la muralla així com d'altres restes, com la cisterna.

Malauradament, el plànol original no es conserva però es coneix gràcies al fet que va ser publicat per Albert Ferrer Soler (1949). A Ferrer l'hi va proporcionar Pere Giró, arqueòleg aficionat vilafranquí, que en tenia una còpia, ja que, com descriu Ferrer, al Museu Arqueològic de Barcelona s'havia extraviat. Després del

plànol de Lammerer, l'any 1964 la Diputació Provincial de Barcelona encarregà una nova topografia. Avui, i sobre la base d'una planimetria digital realitzada per l'ICC, actualitzem en un programari SIG les dades de les intervencions arqueològiques i la topografia de detall de totes les restes visibles (des de murs a sitges i forats de pal).

LA RECERCA ARQUEOLÒGICA COM A FONT DE CONEIXEMENT I VALORITZACIÓ DEL PATRIMONI

En un moment inicial de definició de la cultura ibèrica, en el qual centrava la seva recerca, Olèrdola degué semblar-li a Bosch un punt clau per contraposar les dades obtingues en les terres de l'interior amb els poblats situats a la costa (on la necròpolis de Can Rodon de l'Hort a Cabrera i el poblat de Puig Castellar a Santa Coloma de Gramenet eren dels pocs jaciments excavats). De totes maneres, no era un assentament com els que havien treballat o estaven treballant, ja que s'hi intuïa una gran complexitat estratigràfica, tal com Maties Pallarès (1921a) descriu: “A Olèrdola s'hi ha fet tot menys lo que deuria haver-s'hi fet des del primer moment, lo que havíem fet nosaltres, excavar fins a trobar la roca viva, i veure la disposició de les capes i la terrissa que en elles hi apareix”.

Maties Pallarès i Gil (1874-1924) va ser la persona designada per Bosch per dirigir les intervencions. Havia nascut a Penya-Roja de Tastavins, al Matarranya, era sastre de professió i exercia a Barcelona. La seva passió per la història i l'arqueologia el portaren a ser un estret col·laborador del SIA i a publicar nombrosos treballs sobre la seva terra i les excavacions que realitzà dins l'equip de l'IEC, des de la prehistòria fins a l'època romana. Tot i no haver pogut cursar la carrera universitària (estava a l'abast de molt pocs), els seus escrits ens mostren una persona amb un profund coneixement de la metodologia arqueològica, la cultura material i grans capacitats analítiques.

El febrer del 1921 s'iniciaren les excavacions amb l'objecte d'identificar les estructures del poblat ibèric i datar la muralla. Se'n desconeix la data final, però sí que sabem que vers finals de març encara no havien acabat, ja que el dia 22 de març de 1921 el secretari de la SHA dona

compte dels treballs que Maties Pallarès està duent a terme a Olèrdola (Arxiu IEC, Act. SHA 5, ID registre 25556). Després dels treballs, Pallarès va redactar una memòria que descriu i interpreta l'estratigrafia, amb una síntesi final sobre l'ocupació d'Olèrdola en diferents períodes, il·lustrada amb nombrosos croquis i seccions (Pallarès, 1921a), i en publica una síntesi a l'*Anuari* (Pallarès 1921b). Avui són una font d'informació molt valuosa malgrat conservar-se només una petita proporció dels materials arqueològics recuperats a les reserves del MAC. (Fig. 2)

Les àrees afectades per les excavacions de l'IEC varen ser l'exterior de la muralla romana (art del llenç est) i la torre 1 (extrem est); la torre talaia del cim; la cara posterior de la muralla romana prop de l'entrada al recinte i cases dins i fora del recinte que resultaren ser medievals. Com hem vist més amunt, l'objectiu en tots els punts va ser arribar fins als nivells de roca, essent especialment profitoses les dades extretes de les dues torres, amb una més que considerable potència estratigràfica.

Malgrat les limitacions tipològiques pròpies de l'època, Pallarès va establir la successió de les ocupacions d'Olèrdola com a ibèrica, romana i medieval.

Dels treballs arqueològics cal destacar diversos aspectes més enllà dels estrictament científics. El primer, la intencionalitat en la intervenció en el llenç exterior de la muralla. La retirada de la runa tenia per objectiu recuperar la monumentalitat, és a dir, potenciar el valor patrimonial de l'enclavament, una decisió igualment pionera i que ha definit el perfil del jaciment aquests darrers anys. Pallarès ho defineix així: "No sols per adquirir més dades i confirmar els anteriors, sinó com a obra de millora urbana, decidírem excavar la part exterior de la muralla. Era vergonyós que un monument d'aquesta naturalesa estigués mig tapat per la runa" (Pallarès 1921a).

El segon aspecte que volem destacar és l'excavació de diversos habitatges d'època medieval. L'arqueologia medieval no es desenvolupa plenament com a tal fins a 1970-1980 i amb

Fig. 2. Muralla romana un cop acabats els treballs d'excavació. Dempeus, a l'esquerra, Maties Pallarès. 1921.
Arxiu Institut Amatller d'Art Hispànic, foto Mas

anterioritat a aquesta data amb prou feines algunes esglésies, castells i necròpolis eren objecte de recerca. Bosch i Pallarès, coneixedors de la importància d'Olèrdola com a castell medieval amb edificis representatius com l'església i el castell, no varen ser prou conscients, en el moment de definir els objectius, que es trobarien amb les cases dels habitants cristians de l'alta edat mitjana tant dins com fora del recinte fortificat. Les restes d'aquestes cases eren parcialment visibles, com ho son encara avui en dia, i es varen suposar ibèriques, com havien constatat en molts altres poblats excavats fins aleshores pel SIA. No obstant, Pallarès va documentar les estructures i l'estratigrafia d'època medieval, tal com va fer en els nivells romans i ibers, la qual cosa ens mostra una persona metòdica i rigorosa, persistent en l'obtenció de les dades històriques siguin del període que siguin.

Pallarès no descartava, però, com ho fem nosaltres encara avui, que algunes de les cases tallades a la roca de l'interior del recinte emmurallat tinguessin un origen ibèric, encara que les de l'exterior fossin exclusivament medievals. Josep Colominas i també Pallarès varen publicar el mateix 1921 un article sobre aquestes cases i la ceràmica que s'hi va recuperar. El seu interès per l'època dels "repobladors cristians" el portà a publicar també les sepultures antropomorfes o olèrdolanes, posicionant-se a favor de la seva adscripció medieval i no prehistòrica.

Pallarès, clarivident, va apuntar en la memòria de la intervenció, la necessitat de conèixer les estructures urbanes –encara que el seu interès se centrés en el poblat ibèric: "No hi ha pas dubte que a l'edificar una fortificació tan important, hi hagués cases a Olèrdola i una població de la importància d'aquella per a que poder defensar i reguardar: no es comprèn que s'edifiqués en un desert i amb la sola i eventual idea de que després l'anessin a poblar... Res sabem d'edificis i construcció de parets, car no en resta cap d'aquelles. Però hi tenim senyals nombrosos i originalíssims de fonaments de cases excavades en la penya viva. Alguns d'aquests senyals estan dintre del clos emmurallat, però els més estan a la part de fora de la muralla, per un costat i altre de la petita vall de les Feixes, dintre encara del recinte fortificat per naturalesa... De totes mane-

res, tan les de la Vall com les mateixes d'Olèrdola, probablement foren aprofitades fins en l'edat mitja" (Pallarès, 1921a).

Malgrat que la recerca a Olèrdola ha estat molt desigual quant a continuïtat i intensitat des del 1921, s'ha avançat de forma considerable en el coneixement del jaciment. Amb tot, queda molta feina per endavant a arqueòlegs i investigadors. Si bé la cronologia i les fases evolutives de les ocupacions així com dels principals monuments està definida, cal continuar avançant en el coneixement de l'extensió, precisar l'urbanisme, la morfologia de les estructures d'hàbitat i la identificació d'espais productius en paral·lel al coneixement de la població, l'estructura social i econòmica, les creences, etc. L'arqueologia actual en comparació amb la de fa una centúria ens permet apropar-nos a les persones que habitaren Olèrdola al llarg de 4.000 anys, essent imprescindible treballar amb equips i especialistes de diverses disciplines científiques i, amb el suport de les eines digitals, fer un ampli ventall d'estudis i analítiques més enllà de les restes materials.

LA RESTAURACIÓ DE L'ESGLÉSIA DE SANT MIQUEL

La tercera intervenció que es va fer a Olèrdola va ser la restauració de l'església de Sant Miquel, un edifici preromànic del segle X a que se sobreposa un de romànic poc abans de l'any 1000, el qual es van reformant als segles següents fins a perdre la condició de parroquial el 1885 i entrar en una fase d'abandó.

L'arquitecte Lluís Domènech i Montaner havia estat el primer en catalogar Sant Miquel com un edifici preromànic a més de romànic. Ell i els seus alumnes varen aixecar plànols i seccions, prendre fotografies i descriure l'església entorn de l'any 1900. Les dades no varen sorgir a la llum, però si que l'estudi va ser reprès pocs anys més tard i donat a conèixer per Puig i Cadafalch, Falguera i Goday a la seva obra *Arquitectura romànica a Catalunya* (Puig et al. 1909-1918).

La visita de l'any 1917 fou decisiva per a l'impuls a les intervencions arqueològiques del 1921, com hem vist, però també per a la restauració de Sant Miquel. En l'informe elaborat,

Bosch trasllada a Puig i Cadafalch aquesta prioritat. L'any 1920, Puig visita Olèrdola i redacta, il·lustrat amb imatges, un informe sobre l'estat de l'edifici, determinant que els treballs de conservació i restauració s'encarreguin al Servei de Catalogació i Conservació de Monuments (SCCM).

Durant aquest procés de redacció del projecte i cerca de finançament, la situació política va canviar de forma radical amb l'arribada de la dictadura de Primo de Rivera l'any 1923. Les estructures creades per la Mancomunitat passaren a dependre de la DPB, entre elles el SIA i l'SCCM, ambdues dirigides, en funcions, per Bosch Gimpera encara el 1925 i sota el nom de Servicio de Investigaciones Arqueológicas y Conservación y Catalogación de Monumentos (AGDIBA. Lligall 4176, núm. 11). Una de les conseqüències de la implantació del nou règim va ser l'obligatorietat d'escriure tota la documentació oficial en castellà –com podem comprovar a la documentació arxivística–, cosa que devia ser extremadament dura i no sempre es devia complir. Un acusament de rebut d'una circular sobre la “necessitat” d'utilitzar l'idioma oficial signat per Bosch Gimpera com a director del SIA i de l'SCCM és suficientment explícit (AGDIBA. Lligall 4176, núm. 11).

L'any 1924, Jeroni Martorell havia elaborat el *Plan General de la Diputación Prov. de Barcelona de recuperación de las Iglesias prerománicas mozárabes de la Provincia*, en què es relacionaven els edificis a preservar, sent Sant Miquel d'Olèrdola un dels quatre.

El projecte de restauració va ser redactat per Martorell, arquitecte de l'SCCM, que també en va dirigir els treballs. Jeroni Martorell i Terrats (1876-1951) fou un arquitecte de reconegut prestigi en el camp de la restauració arquitectònica i la protecció del patrimoni; va col·laborar amb institucions y projectes d'abast català i estatal, i va ser el principal conservador del *Tesoro Nacional del Ministerio de Instrucción Pública y Bellas Artes*. Va ser el primer responsable de l'SCCM el 1914 i el va dirigir fins a la seva mort.

Per a Martorell, l'objectiu de la restauració era doble: salvar Sant Miquel d'Olèrdola de la ruïna i recuperar el culte (Martorell, 1925). L'església, malgrat haver perdut la condició de

parroquial i esdevenir ermita el 1885, conservava una forta devoció per part dels fidels de l'entorn en tant que una de les primeres i més carismàtiques esglésies penedesenques. La degradació avançava a causa de la manca de manteniment, les humitats, la vegetació i la caiguda d'un llamp a l'espadanya que havia malmès l'absis i el cimbori.

La restauració s'executa entre els mesos de maig i juny de 1926, comptant amb un pressupost de 3.011,50 pessetes (la facturació final fou de 3.003,05 pessetes). Es varen contractar per als treballs paletes, un serraller, un fuster i un picapedrer, tots ells de Vilafranca del Penedès. Les obres afectaren diferents punts de l'edifici i entorn: es repara la fàbrica de l'absis preromànic; es refan les cobertes de l'absis preromànic i del romànic, s'elimina la bateria de nínxols de la façana sud (el cementiri va estar en ús fins al 1914) a causa de les humitats que provoquen a l'interior i l'ossera situada a la cara nord, entre l'absis preromànic i la capella del Roser (El

Fig. 3. Capitell preromànic de l'església de Sant Miquel descobert durant els treballs de restauració. 1926. Arxiu Diputació de Barcelona-SPAL

cementiri està en un estat indecorós d'abandonament, escriu Martorell a l'alcalde d'Olèrdola el 15 de març de 1926 –AGDIBA). Es destapia la finestra geminada de la façana oest i es protegeix amb un marc amb vidre. En el procés, es va descobrir, utilitzat com a mainell, el capitell preromànic (que publicà Puig i Cadafalch el 1931). (Fig. 3)

El 1928 es va fer una nova intervenció per acabar les obres iniciades dos anys abans (presupostada en 988,50 pessetes). Es va eliminar el retaule major situat sota l'arc triomfal (del 1814), que estava en mal estat, i es va recuperar així l'absis romànic, es restaurà la porta de fusta principal, es repicaren les parets, es va refer la porta de metall del cementiri i s'enjardinà el recinte. Martorell no va poder, no obstant, destapiar l'arc triomfal de ferradura, com era la seva intenció, obra que es va dur a terme en les restauracions posteriors a la compra per part de la Diputació el 1963.

A aquesta primera restauració del 1926 i 1928 en seguien d'altres. Especialment rellevants varen ser el desenrunament del 1954 per part del Museu Víctor Balaguer de Vilanova, amb subvenció de la DPB, després que a l'inici de la Guerra Civil se'n destruís el mobiliari interior que encara es conservava i entrés en fase d'abandó, la restauració de DPB entre el 1968 i el 1969 –dirigida per Camil Pallàs, director de l'SCCM– i la intervenció entre els anys 2006 i 2008 i sota els criteris actuals duta a terme pel Servei de Patrimoni Arquitectònic de la Generalitat de Catalunya (Molist 2012).

L'APLEC EXCURSIONISTA DEL 1921 I LA REIVINDICACIÓ DE LA CATALANITAT

L'excursionisme a Catalunya va començar a configurar-se a mitjans del segle XIX prenent una doble via que acabarà confluint, tot cercant la seva definició específica. La primera, de recuperació històrica, arqueològica i cultural i tradicions de Catalunya amb un perfil clarament nacionalista, i una segona via, més relacionada amb l'esport i la contemplació de la natura.

En l'especial marc sociocultural del moment, Olèrdola fou un indret de visita obligatòria per

a tots els amants de la natura, l'excursionisme i el patrimoni, com posa en relleu el fet que el mateix any de les intervencions, el 1921, s'hi va celebrar l'Aplec Anual dels Centres Excursionistes de Catalunya, sota l'impuls del seu carismàtic president, Cèsar August Torras.

Va aplegar unes 5.000 persones, amb un programa que comprenia jocs populars –organitzats per Aureli Capmany–, curses de velocitat i regularitat mixtes, sardanes i conferències –a cura de Cèsar August Torras, Jeroni Martorell i Pere Corominas. La celebració va tenir un ampli ressò i es publicaren nombrosos articles en revistes i butlletins del món excursionista i també d'àmbit penedesenc, com el número especial de la revista *Penedès*. Bona part d'aquests articles feien referència a aspectes històrics i arqueològics d'Olèrdola, des de les ceràmiques medievals a les tombes antropomorfes o la muralla. (Fig. 4)

UN LLARG CAMÍ TRAÇAT I UN FUTUR PER CONSOLIDAR

Les intervencions de l'IEC varen marcar una dècada en què el jaciment va millorar de forma notable, i en va augmentar el coneixement i el reconeixement científic gràcies també a les publicacions que es generaren. La divulgació a tot nivells, especialment en el camp de l'excursionisme, fomentà la visita al lloc per grups amants de la història i la natura i grups escolars.

Els treballs arqueològics varen ser profitosos i se'n varen extreure els resultats esperats: es va confirmar l'existència d'un poblat ibèric, la cronologia romana antiga o iberoromana de la muralla, i es varen identificar cases de la ciutat medieval. Pallarès, Colominas, Duran i Sanpere, Puig i Cadafalch i Martorell donaren a conèixer els treballs realitzats i síntesis sobre el jaciment a través de diferents articles, la majoria molt concisos. Els resultats varen ser, versemblantment, suficients per als objectius marcats i determinaren que la recerca arqueològica no tingués continuïtat —la complexitat estratigràfica, els nivells medievals que cobrien les fases més antigues i la manca de materials sencers podrien haver estat determinants per donar per tancada la intervenció a Olèrdola. Pallarès se centrà en la vil·la roma-

Fig. 4. Aplec dels Centres Excursionistes de Catalunya a Olèrdola. 1921. Arxiu Nacional de Catalunya. Arxiu MAC-Olèrdola

Fig. 5. Visita guiada. 2021. Arxiu MAC-Olèrdola

na dels Ametllers, a Tossa de Mar, els anys següents, abans de la seva mort als 40 anys.

Olèrdola és un espai viu, públic i privilegiat que atresora un ric i complex patrimoni històric i un entorn natural ben preservat, amb una immillorable ubicació. En valorar la trajectòria quant als avanços en la recerca, la conservació i la restauració, així com el coneixement en general de l'indret, s'evidencien molts elements de clara evolució positiva. És, no obstant, una realitat millorable en aquests i altres aspectes, sempre tenint en compte les sovint adverses situacions sociopolítiques i econòmiques que òbviament han influït de forma decisiva si ho analitzem en una perspectiva de 100 anys. Adversitats que no impediren l'adquisició pública, l'obertura d'un museu i les inversions en restauració, conservació i recerca amb l'objectiu de mantenir i millorar el conjunt monumental. Accions que varen ser possibles gràcies a la implicació i a l'empenta, tant durant la dictadura franquista com a partir del 1978, de persones i institucions penedesenques com Albert Ferrer Soler, Antoni Ferrer Pi o Pere Giró, el Museu de Vilafranca i la Biblioteca-Museu Víctor Balaguer de Vilanova. La Diputació de Barcelona (que l'adquirí gràcies a la implicació d'Eduard Ripoll, director del Museu Arqueològic de Barcelona en aquelles dates) i la Generalitat de Catalunya (a la qual passà el relleu quant a propietat el 1995) han estat les dues institucions que en els darrers 60 anys s'han fet càrrec d'Olèrdola.

Els reptes actuals passen per un nou pla estratègic en curs en què es concretin el projectes que permetin estar a l'altura dels nostres temps i apropar el ciutadà al seu patrimoni cultural, històric i arqueològic, fent-lo accessible, dinàmic i integrador. (Fig. 5)

BIBLIOGRAFIA

- BOSCH GIMPERA, P. 1932, *Etnología de la Península Ibérica*, Ed. Alpina, Barcelona.
- GRACIA ALONSO, F. 2018, "L'IEC i la creació del SIA. Cent anys de l'organització de la recerca arqueològica pública a Catalunya", *Tribuna d'Arqueologia* 2014-2015, Barcelona, 99-134.
- FERRER SOLER, A. 1949, "El castro antiguo de San Miguel de Olèrdola", *Archivo Español de Arte* 22, Madrid, 21-73.
- MOLIST, N. (coord.) 2012, *De Sanctus Michaelis a Sant Miquel. L'església de Sant Miquel d'Olèrdola entre el segle X i el segle XXI*, Museu d'Arqueologia de Catalunya i Ajuntament d'Olèrdola, Barcelona.
- PALLARÈS, M. 1921a (s/d), *Olèrdola, Memòria de les excavacions*, Institut d'Estudis Catalans. (Treball inèdit.)
- PALLARÈS, M. 1921b, "L'excavació a Olèrdola", *Anuari de L'Institut d'Estudis Catalans 1915-1920*, vol. VI, Barcelona, 598-599.
- PUIG I CADAFAALCH, J. 1931, "El capitell de Sant Miquel d'Olèrdola", *Anuari Institut Estudis Catalans 1921-1926*, vol. VII, Barcelona, 15-116.
- PUIG I CADAFAALCH, J.; FALGUERA, A. de; GODAY, J. 1909-1918, *L'arquitectura romànica a Catalunya*, Barcelona (3 volums).
- MARTORELL, J. 1925, *Trabajos a realizar en San Miguel de Olérdola*, Arxiu General de la DIBA (lligall 4178). (Treball inèdit.)

VEUS FEMENINES DE LA ROMA PAGANA: TESTIMONIS DE LA LITERATURA LLATINA ESCRITA PER DONES

Sebastià Giralt

Abans de començar a llegir aquest article m'agradaria que us aturéssiu un moment a pensar quantes escriptores de la Roma pagana coneixeu, ni que sigui només pel nom. Imagino que, amb un mica de sort, sabríeu dir el nom de Sulpícia, una poeta molt menys famosa que la Safo grega, i potser cap més. Realment no cal tenir gaire familiaritat amb la literatura llatina antiga per adonar-se que són rars els testimonis d'escriptores que han arribat fins a nosaltres. I no tan sols és que ens faltin els textos que ens permetin accedir directament a la mentalitat femenina, sinó que fins i tot s'han transmès ben pocs noms d'escriptores romanes, sobretot si no hi comptem autores de l'antiguitat tardana, majoritàriament cristianes, de les quals han sobreviscut més obres. A la pobresa dels testimonis conservats s'afegeixen els problemes d'autenticitat que han suscitat els escassíssims textos transmesos per la tradició manuscrita. Amb la voluntat de recuperar unes veus esborrades de la història de la literatura es revisaran aquí els testimonis sobre les escriptores llatines d'entre el segle II aC i el segle II dC i el context en el qual es desenvolupa la literatura creada per dones a la Roma d'aquest període.

LES DONES I L'EDUCACIÓ

En la mentalitat tradicional romana la tasca de filar i els atributs del fus i la filosa eren els símbols del paper reservat a les dones a Roma. En efecte, l'ideal romà de dona era el de muller d'un sol marit (*uniuira*), que s'ocupava de tenir cura de la casa (*domiseda*) i filar llana (*lanifica*), unes tasques que servien per definir la virtut femenina en alguns epitafis: *domum seruauit, lanam fecit*. Tanmateix, algunes dones van tenir l'oportunitat d'alternar el fus i el càm, gràcies al pacte que enuncia Eva Cantarella: s'encomanava a les matrones de classe alta la funció d'ocupar-se de l'educació dels fills, transmetent-

los els valors tradicionals romans, així com un bon domini de la llengua i uns coneixements adequats al seu estatus. D'aquí la importància que les dones –sempre de classe alta– tinguessin un bon nivell cultural, sabessin parlar, llegir i escriure llatí, o fins i tot grec, i poguessin accedir a la literatura.

Què en sabem, de l'educació de les noies? Les notícies que en tenim són escasses i relatives a les famílies benestants urbanes. No hi ha dubte que, almenys des de finals de la república, la gran majoria de les filles de classe alta o mitjana-alta estaven alfabetitzades. Havien après a llegir i escriure a l'escola primària (*ludus magistri*) o bé, en el cas de les de les famílies més riques, sense sortir de casa, instruïdes per un preceptor. Tanmateix, és incert en quina mesura arribaven al nivell següent de l'educació: un cert nombre d'elles continuaven anant a l'escola del gramàtic (*grammaticus*), que s'iniciava al voltant dels dotze anys i en la qual l'aprenentatge girava fonamentalment entorn de la poesia. En tot cas, el temps dedicat a la instrucció femenina estava determinat, d'entrada, per una sèrie de condicions que també influïen en l'educació dels nois, com ara la població on residien –si era gran era més fàcil l'accés als estudis posteriors als primaris– i la riquesa i el nivell cultural de la família. Ara bé, a més d'aquests factors, les noies solien patir limitacions específiques del seu sexe a l'hora d'estudiar. En efecte, les famílies amb una mentalitat més tradicional eren menys inclinades a donar una educació avançada a les filles. Però el que més sovint restringia l'escolarització de les joves era el matrimoni, atès que solia marcar la fi de la seva formació escolar i es casaven força abans que els homes. Malgrat això, no afectava totes de la mateixa manera: aquelles que es casaven més tard, per exemple als divuit anys, tenien més possibilitats de formar-se que no pas les que ho feien als quinze o fins i tot abans.

No sembla que, si la rebien, l'educació de les noies fos diferent de la dels nois. Tanmateix, com a regla general, els estava vetat el tercer nivell, el del rètor (*rhetor*), orientat a ensinistrar les elits polítiques, de les quals estaven excloses les dones. Tot i així, un grapat d'afortunades continuaven la seva formació després de casades: de vegades seguint les lliçons d'un preceptor, d'altres vegades instruïdes pel seu propi marit, sobretot si aquest era un home de lletres i força més gran que ella. Així ho testimonien alguns sarcòfags, on es representa el marit ensenyant a la muller, o una epístola de Plini el Jove, en la qual lloa el seu amic Saturní pel bon estil de les cartes escrites per la seva esposa. Menystenint les virtuts d'aquesta, Plini li dona tot el mèrit a ell, perquè o bé realment les ha escrit ell mateix o bé la qualitat de la redacció es deu al seu mestratge:

(Saturní) em va llegir fa poc unes cartes, tot dient que eren de la seva esposa. A mi em va semblar llegir Plaute o Terenci sense vers. Tant si són de la muller, segons diu, com si són d'ell mateix, com nega, és digne de la mateixa glòria, sigui per haver-les escrit ell mateix, sigui per haver fet tan educada i elegant la seva esposa, que havia rebut verge.

(Plini el Jove, *Cartes*, I, 16, 6)

ORADORES

Com ja he dit, les dones sempre van estar rigorosament excloses de l'àmbit polític i, per tant, no rebien gairebé mai formació oratòria ni, en conseqüència, no actuaven en judicis ni participaven en les assemblees. Ara bé, a l'època de Ciceró, quan l'oratòria va arribar al seu zenit, algunes dones riques i ben formades, amb coneixements de retòrica, van atrevir-se a representar-se elles mateixes davant els tribunals, no solament en causes civils sinó també penals, i fins i tot a parlar davant una assemblea. En els *Fets i dites memorables* (VIII, 3, 1-3) Valeri Màxim recorda tres oradores famoses. La primera d'elles és Mèsia de Sentinum, que va portar la seva pròpia defensa en un tribunal davant el pretor. Es desconeix el motiu del judici, però el seu discurs va ser tan eficaç que va ser absoluta a la primera vista. D'aleshores ençà, pel seu esperit "viril", va rebre el mal-

nom d'Androgin. La segona és Carfània o Gaia Afrània –el nom és incert per causa de divergències en la transmissió textual–, morta el 48 aC, muller del senador Licini Bucó. La visió que en dona Valeri Màxim és radicalment negativa: es defensava ella mateixa dels plets en els quals es veia implicada sovint, no pas per manca d'advocats sinó pel seu propi "desvergonyiment". Mentre que, com hem vist, Mèsia va ser desfeminitzada per emprendre una activitat considerada masculina, l'autor deshumanitza Carfània qualificant de "lladrucs" les seves intervencions en els tribunals i a ella mateixa de *monstrum*, i atribueix al seu mal exemple un edicte del pretor que va prohibir a les dones actuar en els tribunals. A partir d'aleshores no se'n coneixen casos posteriors.

Però la més famosa de les oradores romanes és sens dubte Hortènsia, filla de Quint Hortensi Hòrtal, l'advocat més prestigiós just abans de ser superat pel jove Ciceró. Hortènsia va gosar intervenir en una assemblea el 42 aC, quan Antoni, Octavi i Lèpid van voler gravar 1.400 dones riques amb un impost extraordinari a fi de cobrir el dèficit enorme derivat de la guerra contra els assassins de Cèsar. D'entrada les dones van intentar negociar directament amb els triümvirs, però no van reeixir a aturar-ho. Llavors, en una mena de manifestació, es dirigiren al fòrum. Allà Hortènsia se n'erigí en portaveu, amb un discurs veement i molt ben elaborat, argumentant que les dones no participaven en el govern ni les magistratures i, per tant, no havien de pagar impostos, un argument que recorda el que defensaven els revolucionaris nord-americans que es van alçar contra els anglesos:

Dona llegint un paper, fresc de Pompeia, Museo Archeologico Nazionale, Nàpols.

Per què hem de pagar impostos si no participem de cap manera en les magistratures ni en els comandaments militars ni en la governació, per la qual vosaltres us baralleu amb unes conseqüències tan desastroses? Perquè hi ha guerra, dieu? Però quan no hi ha hagut guerres? I quan s'han imposat tributs a les dones, que n'estan exemptes per la seva condició natural en tota la humanitat?

(Apià, *Guerres civils*, 33).

Els triümvirs, enutjats perquè unes dones gosessin alçar la veu contra les seves mesures, van ordenar als lictors que les fessin fora, però ho va impedir la multitud que escoltava l'oradora. A la fi, la protesta assolí en bona mesura els seus objectius: l'endemà els triümvirs van elaborar una nova llista de 400 dones –en comptes de les 1.400 inicials– que havien de pagar l'impost i, per compensar la diferència, van aplicar noves taxes als homes rics. L'instrument que va obtenir aquest èxit, el discurs d'Hortènsia, es va arribar a publicar i va ser apreciat pel gran mestre de l'oratòria Quintilià. Tot i així, no ha arribat fins a nosaltres i només se'n conserva un resum en grec dins les *Guerres civils* d'Apià (32-34), la font que explica amb més detall aquest episodi. A diferència de les altres oradores, Hortènsia és elogiada per Valeri Màxim, però rebaixa el seus mèrits justificant la seva destresa oratòria com una herència del pare, que fins i tot va semblar inspirar les seves paraules.

ESCRITORES DE CARTES

Escriure cartes era un sistema de comunicació habitual, especialment entre la gent educada i de classe alta, des de breus notes fins a llargues epístoles sobre afers privats o polítics. Com és natural, les dones també n'escriuien molt sovint, tot i que cartejar-se amb homes que no fossin de la família propera podia aixecar sospites. La freqüència de la correspondència femenina està testimoniada sobretot gràcies a les respostes dels destinataris masculins o a al·lusions conservades en lletres escrites per homes. Això es veu amb claredat en el corpus epistolar de Ciceró, que, naturalment, es cartejava amb la seva muller Terència, la seva filla Túl·lia i amb altres figures femenines del seu entorn, com l'esposa i la filla de Pomponi Àtic,

Pília i Cecília Àtica. Igualment, en les seves lletres, Plini respon a les de la seva jove muller, Calpúrnia o, com hem vist, elogia les de l'esposa de Saturní, de qui no sabem ni com es deia.

També es coneixen epístoles de dones a través de referències de biògrafs. Així, les *Vides paral·leles* de Plutarc (*Brutus*, 5, 3, i *Cató el Jove*, 24, 1-3) transmeten l'episodi escandalós d'una missiva amorosa que Servília va enviar al seu amant Juli Cèsar mentre aquest era al senat durant la sessió en què es va tractar la conjuració de Catilina. Segons Plutarc, Cató, germà de Servília per part de mare, va interrompre el seu discurs en veure que Cèsar estava llegint la nota i el blasma per llegir avisos dels partidaris de Catilina. Com a resposta, Cèsar va passar a Cató el missatge amorós que li havia escrit la seva germanastra i, després de llegir-lo, Cató l'hi va tornar aïrat.

Ara bé, a desgrat de ser una activitat habitual, les restes de correspondència femenina són raríssimes. Dels milers de cartes que podem suposar que van escriure les dones de l'elit de l'Urbs, només se'n conserven dos fragments atribuïts a Cornèlia, que podem considerar l'única mostra supervivent de prosa literària llatina escrita per una dona en la Roma pagana. Cornèlia (c. 190 – c. 115 dC), filla de Publi Corneli Escipió Africà, va beure de la cultura hel·lenòfila del cercle dels Escipions. Es va casar amb Tiberi Semproni Grac, un destacat polític prop de trenta anys més gran que ella, i van tenir dotze fills. Dels dotze, van arribar a l'edat adulta només tres –Tiberi i Gai Grac i Semprònia– i, com sabem, els dos fills mascles van ser assassinats per motius polítics. Després de quedar-se vídua jove –amb uns 36 anys–, restà sense casar-se, malgrat que la va pretendre, entre altres, el rei d'Egipte Ptolemeu VIII. Així és que hagué de tenir cura de l'educació dels tres fills supervivents tota sola. Les fonts antigues, entre les quals Ciceró (*Brutus*, 104 i 211), Quintilià (I, 1, 16) i Tàcit (*Diàleg dels oradors*, 28), són unànimes a elogiar la seva dedicació a educar els fills, especialment en l'art de parlar bé, així com l'estil de les seves cartes. Cornèlia és, doncs, l'exemple perfecte de la funció de la *mater familias* com a transmissora dels valors tradicionals romans.

De les seves epístoles queden només dos fragments adreçats al seu fill Gai Grac (c. 124 dC) i transmesos en alguns manuscrits de les *Vides dels homes il·lustres* de Nepot, com a extrets del llibre sobre els historiadors llatins (*Verba ex epistula Corneliae Gracchorum matris ex libro Corneli Nepotis de Latinis historicis excerpta*). Els estudiosos n'han debatut l'autenticitat durant 150 anys: n'hi ha que els han considerat apòcrifs basant-se en l'opinió que la manera com recrimina el fill no s'adiu amb el comportament esperable de Cornèlia. Actualment, però, preval l'opinió que són autèntics. Al fragment més extens, Cornèlia intenta convèncer Gai que no presenti la seva candidatura al tribonat de la plebs i que no subverteixi l'Estat continuant amb la política reformista que va dur el seu germà Tiberi a la mort:

Jules Cavelier, *Cornèlia, mare dels Gracs*, 1855,
Musée d'Orsay, París.

M'atreviria a jurar solemnement que, llevat dels qui van matar Tiberi Grac, cap enemic m'ha causat tant d'enuig i tant de dolor com tu m'has provocat per aquests motius. Tu ets el qui havia d'assumir el paper de tots els fills que ja he perdut, tenir cura que jo no patís cap preocupació en la vellesa, voler plaur-me'm tant com fos possible en tot el que fessis i considerar sacríleg fer qualsevol cosa rellevant desafiant la meva opinió, sobretot tenint en compte la poca vida que em resta. Ni tan sols aquest temps tan breu pot evitar que vagis en contra meu i destrueixis l'Estat?

(Nepot, fragment 2.)

Cornèlia hi apareix com una mare que pateix pel destí del fill que li resta. Enfront del sistema de valors dels homes romans, orientat al servei de l'Estat, els expressats en aquests passatges prioritzen els vincles familiars. D'altra banda, els retrets també s'expliquen perquè la paraula era l'únic poder que una dona, mancada de *patria potestas*, podia exercir sobre els seus fills.

Si volem llegir més cartes escrites per romanes, hem d'anar-nos-en ben lluny de Roma, fins a arribar als confins de l'Imperi, en concret al campament militar de Vindolanda, a tocar del mur d'Adrià. En aquest jaciment situat al nord d'Anglaterra, una combinació afortunada de factors ha permès la conservació i la recuperació per part dels arqueòlegs de centenars de missives. A diferència d'altres llocs de l'imperi romà, on el suport material de les epístoles era el paper o, si eren breus, les tauletes de cera, aquestes estan escrites amb tinta sobre fulles primes de fusta. S'han preservat gràcies a les condicions favorables dels estrats d'on s'han extret, degudes a la manca d'oxigen provocada per la humitat i la profunditat, que ha impedit la presència dels bacteris que es nodreixen de materials orgànics com la fusta o la pell.

Ara bé, aquí també ensopeguem amb circumstàncies adverses per al nostre propòsit: un entorn essencialment masculí com era un campament militar no és gens favorable a revelar lletres escrites per dones. De les poquíssimes que s'han trobat les més completes són dues de Clàudia Severa adreçades a Sulpícia Lepidina –totes dues mullers d'oficials–, datades al voltant del 100 dC. La de Vindolanda és l'única

correspondència coneguda entre dones en llatí de l'antiguitat. Les cartes de Clàudia es deuen a la mà d'escrivans diferents, probablement secretaris a qui se'n dictà el contingut, però al final s'observen tres ratlles escrites per una altra mà, que se suposa que seria la de la mateixa Clàudia. En cas que ho sigui realment, ens trobaríem davant les primeres mostres conservades de l'escriptura d'una dona en llatí. Malgrat ser missatges breus i tractar de temes quotidians, l'autora s'esforça per escriure amb un estil elevat. Els termes afectuosos abundants, com *soror* o *anima mea*, *karissima*, indiquen una estreta relació d'amistat. Tal profusió de mots d'afecte no es troba en cartes masculines, però no pot estranyar entre dues dones de classe alta aïllades en un destacament militar situat a l'extrem de l'imperi. Una d'aquestes lletres és una invitació a una festa d'aniversari:

Clàudia Severa saluda la seva (estimada) Lepidina. El tercer dia abans de les Idus de setembre (=11 de setembre), germana, el dia de la celebració del meu aniversari em fa goig pregar-te que vinguis a casa nostra i m'alegris el dia amb la teva presència. Saluda el teu Cerial. El meu Eli i el meu fill (us) saluden. [...] T'esperaré, germana. Estigues bé, germana, vida meua, i que jo també ho estigui, estimadíssima. Adeu.

COMMENTARII O MEMÒRIES

Si parlem de la prosa escrita per les romanes no podem passar per alt un cas veritablement únic: les memòries d'Agripina Menor (15-59 dC). Com a mare de Neró i muller de Claudi, va tenir un gran pes polític gràcies a la influència que va exercir a través d'aquests dos emperadors. La seva posició excepcional explica que escrivís uns *commentarii* o memòries, com feien els magistrats republicans o alguns emperadors. En general, els *commentarii* no s'han conservat, llevat dels de Cèsar. Els d'Agripina també s'han perdut, però sabem que van existir gràcies a Tàcit (*Annals*, IV, 53, 3) i Plini el Vell (*Història natural*, VII, 46), que els fan servir com a font i els citen. Mancats d'aquest document històric de primera magnitud, avui ens hem de conformar amb la novel·la en la qual, a força d'imaginació i coneixement de les fonts coetànies, Pierre Grimal recrea les *Memòries d'Agripina* (1992).

POETES

Amb poca presència en la prosa, com hem vist, la dedicació literària femenina s'inclina clarament cap a la poesia. A partir del segle I aC estan testimoniades una sèrie de dones poetes, pertanyents als estrats superiors i amb una excel·lent educació, que demostren l'interès creixent femení per la poesia. No és pas casual que coincideixi en el temps amb l'"emancipació" de la qual es beneficien les dones de les elits romanes –si emancipació es considera un terme agosarat, almenys sí que cal reconèixer que es produeix un avanç notable en els seus drets i el seu paper en la societat. Tampoc és aliè a aquest fenomen el triomf coetani dels gèneres de poesia breu, amorosa, de caràcter subjectiu.

Deixant de banda Mèmmia Timòtoe, només esmentada per Isidor de Sevilla (*Etimologies*, I, 39, 17), que la situa a l'època d'Enni, sense aclarir si escrivia en llatí o en grec, la primera poeta en llengua llatina coneguda és Cornifícia, escriptora d'epigrames i germana del també poeta i polític Cornifici, amic de Catul. Gràcies a aquests contactes degué participar, d'alguna manera que fa de mal definir, en el cercle dels poetes neotèrics. La notícia ens arriba a través de Jeroni, que qualifica els seus epigrames de "notables" (*Crònica*, any 41 aC).

Dins aquesta categoria també hem de posar la Cíntia estimada per Properci. El seu enamorat la retrata no solament com una noia bellíssima, molt culta, excel·lent dansarina i amant de la poesia, sinó també poeta ella mateixa (II, 3, 9-23; II, 26b, 25-26). El seu nom autèntic era Hòstia, segons Apuleu (*Apologia*, 10, 2).

Una altra poeta que coneixem de manera indirecta és la que Ovidi anomena Peril·la en una de les *Tristes* (III, 7). Peril·la, segurament també un pseudònim, ha estat identificada amb la fillastra del mateix Ovidi, nascuda d'un matrimoni anterior de la seva tercera muller. El poeta es presenta a si mateix com el descobridor del seu talent quan ella encara era molt jove, a més del seu mestre.

Dissortadament no ens ha arribat ni un sol vers de totes aquestes poetes. La primera poeta llatina de la qual es conserva obra i sens dubte

la que sobresurt per damunt de totes és Sulpícia. Aquesta escriptora va néixer en el si d'una família il·lustre i cultíssima: en una de les seves elegies es presenta com a filla de Servi (III, 16, 4) i d'aquí s'ha deduït que el seu pare era l'orador i poeta Servi Sulpici Rufus. La seva mare es deia Valèria i era germana de Marc Valeri Messal·la, polític destacat de l'època del triumvirat i d'August, literat i centre d'un cercle poètic en el qual degué participar la mateixa Sulpícia al costat d'Ovidi i Tibul. Arran d'una queixa en un dels seus poemes sobre l'excessiu control que Messal·la exercia sobre ella, s'ha suposat que aquest hauria pogut esdevenir-ne tutor, després de la hipotètica mort del seu pare:

*Ja és aquí l'odiós aniversari que hauré de passar
tota trista, en la incomoditat del camp i sense
Cerint.
Què hi ha més agradable que la ciutat? És que fan
per a una noia
una vil·la i un riu d'aigües fredes en el camp
d'Arreti?
Descansa ja, Messal·la, que estàs massa pendent de
mi:
els viatges són sovint inoportuns, benvolgut
parent!
Te m'endús, però deixo el cor i els sentits aquí, tot
i que no em permetis fer la meua.
(Sulpícia, III, 14.)*

Així mateix, s'ha defensat la hipòtesi que es va casar amb Marc Cecili Cornut, però sense cap indicatiu més enllà de la relació estreta que aquest podia tenir amb Messal·la.

Els poemes associats amb Sulpícia s'han transmès dins el llibre III de Tibul, en el qual es creu que es recullen elegies d'autors relacionats amb el cercle de Messal·la (*Corpus Tibullianum*), encara que en moltes edicions apareixen desplaçats a un llibre IV artificialment separat del III pels humanistes. Les composicions relacionades amb Sulpícia són un total d'onze, dividides en dos grups: sis elegies breus, totes escrites en primera persona (III, 13–18), i cinc elegies més llargues i erudites, amb al·lusions mitològiques, anomenades “Garlanda de Sulpícia” (III, 8–12). Tres d'aquestes últimes estan escrites en tercera persona (8, 10 i 12), mentre que les altres dues (9 i 11) en primera.

L'autenticitat del conjunt ha estat objecte d'una inacabable controvèrsia, que encara dura en l'actualitat. Resumint i centrant-nos en la crítica recent, podríem distingir tot un ventall de posicions, que van des de negar l'autoria de Sulpícia per a tot el corpus fins a acceptar totes les composicions com a obra seva. La tesi negacionista ha estat recentment defensada per Thomas K. Hubbard, segons el qual tota la sèrie consistiria en el relat d'uns amors ficticis o inspirats en els amors de la Sulpícia real i el veritable autor seria un poeta del cercle de Messal·la, i per Robert Maltby, que argumenta a favor de considerar tot el llibre III creat per un mateix autor, que va prenent diverses personalitats. Tanmateix, la interpretació més acceptada avui dia –sostinguda per Aurora López o Emily A. Hemelrijk, per exemple– és que les sis elegies breus són obra de Sulpícia, mentre que les cinc més extenses es deuen a un poeta admirador seu. El suposat autor d'aquesta “Garlanda de Sulpícia” ha estat sovint anomenat “amic de Sulpícia”. En canvi, Holt N. Parker –i Jane Stevenson hi està d'acord– opina que els sis poemes breus i els dos llargs en primera persona haurien estat escrits per Sulpícia, mentre que els altres tres per un poeta diferent. Finalment, en l'opinió de Judith P. Hallet, totes onze elegies són obra de Sulpícia i les diferències entre els dos grups de poemes es justifiquen sobre la base que són comparables a les que hi ha entre els poemes breus i llargs de Catul. La mateixa estudiosa assimila l'ús de diferents persones per referir-se a la mateixa autora a la pràctica similar per part del mateix Catul. Pel que fa al poeta que va escriure sobre els amors de Sulpícia –sigui l'autor de tot el cicle o d'una part– també ha estat objecte de diverses hipòtesis: es tractaria d'un escriptor anònim del cercle de Messal·la proper a ella, del mateix Tibul o fins i tot d'Ovidi.

Tot el corpus se centra en els amors de Sulpícia i Cerint. Si tenim en compte el costum de fer aparèixer les amants dels poetes sota un pseudònim grec, cal entendre que “Cerint” també oculta el nom real del personatge. Sobre qui podia amagar aquest pseudònim s'ha especulat molt: des de qui ha defensat que podia ser un llibert fins a qui l'ha identificat amb el seu suposat promès Cornut, però sense arribar a cap conclusió satisfactòria. Davant de discussions sobre qüestions irresolubles d'aquesta

mena, jo em demano si no es deuen a una mena d'horror uacui que patim els filòlegs i si, en un cas com aquest, no seria més assenyat reconèixer simplement que és impossible esbrinar qui era en realitat.

Cenyint-nos a les elegies breus, que molt majoritàriament s'accepten com a autèntiques, els temes que hi trobem són els conflictes entre el seu enamorament i la decència imposada per la seva alta posició social, les dificultats per trobar-se amb el seu estimat, la gelosia per una rival i la por de no ser estimada. Generalment s'identifica Sulpícia, que es descriu com una *puella*, amb una noia encara no casada. Tanmateix, en la meua opinió, no ha de ser necessàriament així, atès que el terme *puella* en la poesia amorosa no s'aplica només a una dona jove i soltera. Per exemple, Catul l'utilitza per a Lèsbia, una matrona suposadament deu anys més gran que ell. La poesia de Sulpícia s'ha revaloritzat en els estudis literaris dels darrers temps: en el passat es considerava més aviat amateur, pròpia d'una joveneta, mentre que ara es consideren composicions sofisticades i elaborades amb bona tècnica. Cal destacar que el punt de vista femení li dona originalitat i una especial complexitat entre els poetes elegíacs.

El poema introductori és tota una declaració de principis. Tracta de l'amor i alhora de la fama, amb un doble sentit: reputació moral i fama poètica. La moral dominant estableix que una dona de classe alta ha d'ocultar els seus sentiments i mantenir les aparences (pudor). Tot desafiant aquestes normes, Sulpícia afirma que és més vergonyós amagar el seu enamorament que descobrir-lo, de manera que el fa públic per viure'l amb plenitud i amb l'orgull de ser digne l'un de l'altre.

*Per fi ha arribat l'amor, un amor tal que provoca-
ria més enraonies
haver-lo ocultat per pudor que no pas haver-lo
descobert a algú.
La deessa de Citera, persuadida pels precés de les-
meves Muses,
l'ha portat i l'ha deixat caure a la meua falda.
Venus ha complert les seves promeses: que
esbombi els meus goigs
qualsevol que es digui que no ha tingut els seus.
Jo no voldria pas confiar res a unes tauletes
segellades,*

*no fos que ho llegís ningú abans que el meu home,
però m'agrada no haver fet bondat i em fastigueja
dissimular
per evitar enraonies: que escampin que he estat
digna d'un home digne.
(Sulpícia, III, 13)*

Enfront de l'habitual *seruitium amoris* de la poesia elegíaca escrita per homes, segons el qual l'amant se sotmet a la seva *domina*, en el corpus de Sulpícia es troba una relació més igualitària entre els amants, com demostra aquest poema pertanyent al grup dels extensos –el grup que hauria estat escrit per un admirador, segons la majoria dels estudiosos:

*Aquest dia, Cerint, que et va donar a mi, em serà
sant
i el celebraré com una festivitat, per sempre més.
Quan vas néixer les Parques van anunciar per a
les noies
una nova esclavitud i a tu et van donar un reial-
me gloriós.
Cremo de passió més que les altres, i això em fa
feliç, Cerint,
si el meu foc és compartit amb tu.
Que sigui compartit l'amor, t'ho prego
per les dolcíssimes trobades secretes, pels teus
ulls i pel teu geni.
Bon geni, accepta de bon grat l'encens ofert i
sigues propici als meus vots
només si ell s'encén quan pensa en mi.
Però si per atzar ara ja sospira per altres amors,
aleshores t'ho prego, sant, abandona l'altar infi-
del.
I tu no siguis injusta, Venus: si no estem tots dos
en la mateixa mesura lligats a tu, desfés els
nusos que m'aferren.
Però encara millor si a tots dos ens ceneix una
forta cadena
que cap dia venidor pugui afluixar.
Vol ell el mateix que jo, però ho vol més d'amagat,
perquè a ell li fa vergonya dir-ho davant tothom.
Però tu, Aniversari, com que ets un déu i ho sents
tot,
consent: què hi fa que ho demani en privat o en
públic.
(Sulpícia, III, 13.)*

Una segona Sulpícia va viure a Roma en època de Domicià i degué morir cap al 96-98 dC. Com que té la desgràcia de dir-se igual que la poeta llatina més famosa, es fan servir

diversos recursos, no sempre afortunats, per distingir-la'n. Així, és anomenada *Sulpicia Caleni*, com a muller de Calè, Sulpícia satírica, Sulpícia II o l'"altra Sulpícia". El seu record s'ha mantingut sobretot gràcies a dos epigrames laudatoris de Marcial, que devia ser amic o protegit del seu marit Calè. L'epigrama X, 35, la presenta com una dona casada, exemple perfecte de matrona casada un sol cop (*uniuira*), que escriu poemes amorosos, atrevits, però decentment situats en el marc del matrimoni:

*... ensenya amors castos i virtuosos,
jocs, plaers i bromes. Aquell que apreciï els seus
poemes
dirà que no hi ha cap dona més picant,
dirà que no hi ha cap dona més pura.*
(Marcial, X, 35.)

En un altre epigrama (X, 38), Marcial consola el marit de la mort de Sulpícia, que ha pogut viure quinze anys de matrimoni feliç. De l'obra eròtica d'aquesta Sulpícia només s'ha transmès un fragment de dos versos en un escoli de Juvenal del s. IV dC. No és fàcil d'entendre i ha estat objecte de correccions editorials i de múltiples interpretacions:

Noia llegint, fresc de Pompeia, Museo Archeologico Nazionale, Nàpols. Origen: Wikimedia Commons (autoria: Sailko).

Si després d'arreglar les tires del matalàs jo fos mostrada nua ajaguda al llit amb Calè...

Si entenem aquí que el matrimoni ha trencat el llit de tant utilitzar-lo, resulta coherent amb la imatge que Marcial dona de la seva poesia. Els problemes de la seva transmissió són una bona mostra de les dificultats per les quals poden passar els textos antics escrits per dones: el nom transmès s'havia masculinitzat, però la crítica textual n'ha recuperat la forma femenina.

D'altra banda, ha arribat a nosaltres un poema de setanta versos conegut amb el títol de *Sulpiciae conquestio* ("Plany de Sulpícia") contra l'expulsió dels filòsofs de Roma decretada per Domicià. Però, en general, se'n posa en dubte l'autenticitat i se'n situa la redacció en època tardana (s. IV o V dC). Finalment Marcial lloa encara una altra poeta, anomenada Teòfila i promesa del seu amic Cani Rufus, poeta gadità (VII, 69). Tanmateix, el seu nom o pseudònim grec i tots els referents hel·lènics amb els quals l'elogia –"pit amarat del dot de Cècrops"–, inclosa una comparació amb Safo, em fan pensar que devia escriure en grec.

POESIA SOBRE PEDRA

La poesia llatina no solament ens ha arribat a través de la tradició manuscrita sinó també a través d'inscripcions. Alguns d'aquests poemes inscrits –al voltant d'un 2%– tenen una dedicant femenina. En general no es pot saber si qui dedica un poema epigràfic és el mateix autor del poema o bé l'ha encarregat, sigui a l'empresa de pompes fúnebre, sigui a algun poeta. Aquesta incertesa la tenim respecte d'una inscripció de Guissona, ben coneguda entre nosaltres, datada a finals del s. I o al s. II dC, que conté un poema en díctics elegíacs dedicat per Servil·la a la seva filla Lèsbia, morta als onze anys. Joan Gómez Pallarès, que l'ha editat i estudiat, observa que els díctics són imparells, i per tant, un dels versos es deixa volgutament coix perquè el poema tingui onze versos, just els anys que la petita Lèsbia va viure. També cal destacar-ne la forma de diàleg entre els pares o els familiars –atès que *parentes* pot incloure també els avis– i la nena morta, que els demana que calmin els seus plors (vv. 8-9).

*Servil·la Prepusa a la seva filla Lèsbia d'onze anys
i deu mesos. Aquí la va enterrar.*

*Per què els fets volen que siguin creats éssers tan
bonics
si, després de néixer per al nostre goig, ens els
arrabassen?*

*Però, com que cal respectar les lleis dels fets,
hem plorat per un deure que ens capgira els
papers.*

*No havia a penes viscut dues vegades sis anys.
No havia encara vessat totes les seves llàgrimes
i per sempre podia ser plorada pels seus.*

*Tingueu-vos pietat, pares afligits per una tristor
infinita,
assereneu-vos i deixeu de torbar els meus Manes.
Posem aquesta inscripció, consol del nostre dolor.
Qui la llegeixi que digui: "que la terra et sigui
lleu".*

(Museu de Guissona, IRC II, 76 = IRC V, p. 65,
68.)

Un altre poema epigràfic, aquest en hexàmetres i indubtablement escrit per una dona, es trobava inscrit en una de les piràmides de Giza, no se sap si la de Kheops o la de Khefrén. Se n'ha perdut l'original però se n'ha preservat el text, potser incomplet, gràcies al testimoni de dos pelegrins alemanys medievals que van reproduir-lo en la narració del seu viatge per terres orientals. El primer d'ells fou Wilhelm von Boldensele, en descriure la seva visita a les piràmides de Giza el 1332:

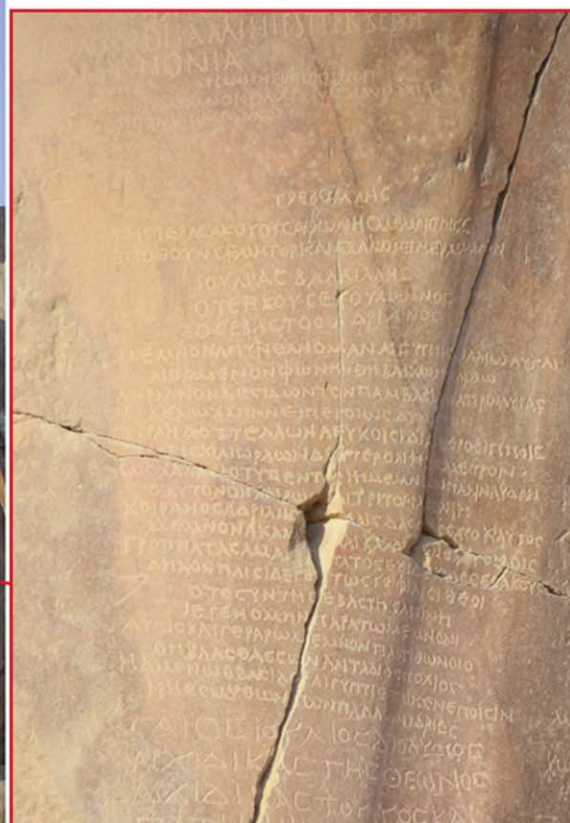
*He vist les piràmides sense tu, dolcíssim germà,
I només he pogut vessar aquí, tota trista,
llàgri-mes per tu,
i com a record del meu plany gravo aquest lament.
Així resti en l'alta piràmide el nom de Dècim*

*Gencià,
pontífex i company en els teus triomfs, Trajà,
i censor i cònsol abans dels 30 anys.*

(Wilhelm von Boldensele, *Llibre d'alguns territoris ultramarins, principalment de Terra Santa.*)

Uns poemes en grec de Júlia Balbil·la al
turmell d'un colós de Mêmnon,
Luxor (autoria: Carole Raddato).

El nom del dedicatari, germà de l'autora, s'identifica amb Terenci Gencià (*Gentianus*), que va tenir càrrecs importants amb Trajà, i per tant l'autora es diria probablement Terència o Genciana. En aquest cas ens trobaríem amb una composició d'una diletant que escrivia poemes ocasionalment, un entreteniment habitual entre la gent educada de classe alta. No em puc estar d'esmentar de passada, encara que sigui en grec, un altre exemple molt similar, que, com el de Terència, avui qualificaríem de vandalisme turístic: els quatre epigrames grecs inscrits en el turmell i el peu esquerres d'un dels Colossos de Mèmnon, a l'actual Luxor, obra de Júlia Balbilla, una aristòcrata que va acompanyar l'emperador Adrià i la seva muller Sabina en el seu gran viatge per les províncies orientals que els va dur a Egipte el 130 dC.

GRAFITERES

Per bé que fins ara ens hem hagut de limitar a les dones pertanyents als estaments superiors, l'evidència epigràfica també mostra ocasionalment l'accés de dones de classe humil a l'escriptura i ens permet acostar-nos a algunes restes de cultura popular femenina, tot i ser exigües. Entre els milers de grafits trobats a Pompeia, només una dotzena són d'autoria femenina segura i la majoria estan relacionats amb la prostitució. Aquí se n'ofereix un de vinculat amb un altre ofici: la música. La restitució i el sentit del text estan plens d'incerteses i ni tan sols es pot assegurar si és vers o és prosa. Segons la interpretació d'Elizabeth Woeckner, l'hauria escrit una flautista per expressar el seu enuig després d'haver estat vençuda, injustament segons el seu punt de vista, per un músic anomenat Talus, i acaba invocant la ira de Vulcà. Si amb Vulcà al·ludeix al Vesuvi, el seu prec degué ser finalment escoltat.

*Temis estima els déus. Que venci, venci Talus el
certamen musical.
El citarede Apol·lo canta, sens dubte jo soc flautista.
Aquell mascle de girafa té un cor com el d'Aquil·les
per la seva glòria.
Estic rabiosa. Vet aquí que Vulcà és el remei que ara
queda.
(CIL IV 8873.)*

UNA LITERATURA INVISIBILITZADA

Al llarg d'aquest article hem comprovat que coneixem el nom de ben poques escriptores en llatí de la Roma pagana i encara són menys aquelles de les quals podem llegir ni que sigui algun fragment. Naturalment, ja sabem que, en general, només una petita part de la literatura llatina antiga ha sobreviscut, però, quan intentem reunir la porció escrita per dones, el naufragi és gairebé total. Un nombre tan exigu es deu a una sèrie de factors, vinculats no solament a la producció literària sinó també, quant a les obres escrites sobre paper, a la circulació pública i a la transmissió manuscrita. D'entrada, sens dubte hi havia menys dones que es dedicaven a escriure que no pas homes, per diverses raons. En primer lloc, l'educació de les noies era més atzarosa que la dels nois: assistien en menor nombre a les lliçons del gramàtic, bàsic per a la poesia, i eren excloses de l'ensenyament retòric. La posició, la mentalitat i la cultura de la família eren fonamentals perquè una noia rebés una educació completa. A més, la producció literària femenina es restringia als gèneres menors, breus i més vinculats a la vida privada, fonamentalment l'escriptura de cartes, la poesia amorosa o l'epigrama. No tenim constància que cap dona fos autora de gènere major com l'èpica, la tragèdia, la poesia didàctica o la historiografia. Aquesta inclinació es devia probablement a la seva inclinació pels temes privats arran de ser excloses de la vida pública i a la facilitat més gran que oferia cultivar composicions breus, que es podien recitar en banquets o altres reunions socials.

En la situació desavantatjosa en què es trobaven les escriptores, el suport de la família era pràcticament imprescindible: gairebé totes les conegudes provenien de famílies molt cultes, amb pares, marits, germans, oncles que escrivien literatura o que la patrocinaven. L'encoratjament dels familiars masculins era fonamental per poder escriure i publicar. En cas de manca-ne, les oportunitats eren ben escasses. El suport dels homes de la família degué ser cabdal perquè poetes com Cornificia o Sulpícia l'elegíaca participessin en els cercles literaris, transcendents a l'hora d'impulsar la difusió de l'obra, però són casos excepcionals i, per regla general, les escriptores n'estaven vir-

tualment absents, atès que es considerava inapropiat que les dones es relacionessin amb homes fora de la seva família. Les notícies de les altres poetes que coneixem ens han arribat de manera fortuïta, gràcies als elogis de poetes amb qui tenien un tracte personal –Ovidi, Properci o Marcial–, sense els quals els seus noms s’haurien perdut com els de tantes altres.

Un altre obstacle per a la circulació de l’escriptura femenina, i que afectava justament el gènere més fressat per les dones de classe alta, l’epistolografia, es devia també a la modèstia que s’esperava d’elles: es considerava ofensiu fer públiques les seves cartes per “respecte” a la seva intimitat. Així, mentre que podem llegir lletres de corresponents masculins dins les col·leccions epistolars com la de Ciceró, no s’han conservat cartes de dones en els mateixos reculls.

Com és natural, la menor difusió de literatura escrita per dones va dificultar-ne la transmissió: com més exemplars n’hi havia en circulació, més possibilitats tenia una obra de passar a la posteritat. En aquest sentit, les obres emprades a l’escola tenien més possibilitats de transmetre’s, i entre elles no n’hi havia cap escrita per dona. Només la poesia de Sulpícia es va beneficiar de ser inclosa dins un corpus més extens, vinculat a Tibul.

Així doncs, hem pogut veure que les escriptors romanes, que eren poc nombroses i ja partien en desigualtat de condicions per l’educació que rebien, per l’exclusió de les activitats públiques i pel paper que els assignava la tradició, han patit invisibilització en diferents estadis: la dificultat de donar a conèixer i publicar l’obra en la seva pròpia època, els filtres de la transmissió manuscrita i fins i tot la tasca dels editors i estudiosos moderns. Pel que fa al paper dels filòlegs d’època contemporània, si el considerem globalment, no deixa de sorprendre que els escassíssims textos atribuïts a dones que han sobreviscut a través de la transmissió manuscrita –els fragments epistolars de Cornèlia i els poemes de les dues Sulpícies– hagin estat tots objecte de discussió inacabable al voltant de la seva autenticitat. És un fet casual o és revelador dels prejudicis de l’acadèmia davant la literatura escrita per dones?

NOTA

Les traduccions dels passatges originals són obra de l’autor de l’article.

BIBLIOGRAFIA BÀSICA

Eva CANTARELLA, *Pasado próximo: mujeres romanas de Tácita a Sulpicia*, Madrid, Cátedra Universitat de València, Instituto de la Mujer, 1997.

Laurie J. CHURCHILL, Phyllis RUGG BROWN, Jane E. JEFFREY. (eds.), *Women Writing Latin: from Roman Antiquity to Early Modern Europe, Volume 1*, Nova York – Londres, Routledge, 2002.

Emily A. HEMELRIJK, *Matrona docta: Educated Women in the Roman Élite from Cornelia to Julia Domna*, Londres, Routledge, 1999.

Aurora LÓPEZ, *No sólo hilaron lana: escritoras romanas en prosa y verso*, Saragossa, Pórtico, 2020.

Aurora LUQUE, *Grecorromanas. Lírica superviviente de la Antigüedad clásica*, Madrid, Austral 2020.

Jane STEVENSON, *Women Latin Poets. Language, Gender, and Authority, from Antiquity to the Eighteenth Century*, Oxford, Oxford University Press, 2005.

UNA ALTRA PENÈLOPE, SI US PLAU

J.L. Bartolomé

No habrá una sola cosa que no sea una nube./ Lo son las catedrales de vasta piedra y bíblicos cristales que el tiempo allanará./ Lo es la Odisea, que cambia como el mar. / Algo hay distinto cada vez que la abrimos.

(Jorge Luis Borges, *Nubes*)

Pues sí, con arreglo a nuestro conocimiento de los dinamismos psíquicos en las personas no especialmente llamadas a la santidad, Penélope fué la más pura y prudente de aquellas mujeres, debió de ser también la más torturada. Y mostrarlo no entraña repulsa o destrucción, sino humana y piadosa aclaración de su figura doliente, cuya última nobleza sigue resplandeciendo entre las crudas luchas de su larguísima fidelidad.

(Antonio Buero Vallejo, Comentari a *La tejedora de sueños*)

L'*Odissea* d'Homer és, inequívocament, un dels títols per completar un suposat decàleg de les millors obres de la literatura universal que cal reviure després de l'edat tendra de l'adolescència, quan la psique del lector està concentrada en el recull d'aventures fabuloses que ens aclaparen i que tenen un desenllaç afortunat. En aquest sentit els periples d'Odisseu (a partir d'ara Ulisses, el nom llatí que empraria James Joyce i molta bibliografia anterior i posterior al voltant de l'heroi) és un preludi matriu de la narrativa de viatges fantàstics (mariners o no) com els de Sindbad, Gulliver, el baró de Münchhausen o Fileas Fogg.

Penèlope ha representat el model d'esposa sacrificada, fidel, honesta (és a dir, decent), un patró de moralitat convenient per al pensament dels filòsofs cíncics, i en major grau per als estoics grecs i romans... perdurable fins a l'època victoriana britànica o la del nacionalcatolicisme franquista. Els nobles guerrers medievals, recelosos de les virtuts llegendàries de Penèlope van inventar el cinturó de castedat. També va ser considerada una dona intel·ligent i astuta (la trama del teler) en contra dels convencionalismes de la supremacia masculina de la Grècia clàssica. Per la seva banda, Ulisses ha encarnat models i símbols més reformats i reformadors: l'home errant, conqueridor, àvid d'emocions fortes, l'home amb recursos enginyosos per obtenir els seus propòsits (*polytropos Odysseus*), exemple de resistència a les contrarietats de la fortuna, heroi pacient, cercador

solitari de la glòria personal, qualitats també admirades per als cíncics i els estoics. L'autosacramental calderonià (*Los encantos de la culpa*) mostra l'ideal cristià de l'home que fuig dels desitjos mundans. El romàntic anglès Tennyson recupera el retrat al·legòric, més dantesc que homèric, de l'explorador del més-enllà. A l'*Odisia* de Kazantzàkis (1938), una seqüela èpica al relat d'Homer, Ulisses renova la passió per les aventures passionals; aquest retorn de la flama, segrestant Helena i instal·lant-se a Creta, va acompanyat d'un ideal de transformar la societat, viatjant a les fonts del Nil, on crearà un estat comunista que fracassa i esdevenint després un santó ortodox amant de la llibertat fins a la seva mort als mars del sud.¹

En definitiva, Penèlope responia a l'epítet *periphron* (circumspecta, molt prudent), Ulisses al de *polymechanos* (ric en recursos). En l'edat adulta alguns capítols singulars de l'*Odissea* ens conviden a explorar la naturalesa de les narracions mítiques, que acostumen a fer-nos més exigents a l'hora d'aconseguir respostes a les llacunes que les omplen o les ombres que hi projecten. El lector madur és un detectiu modern que es fa preguntes per aspectes incoherents. Com ho apreciaria Buero Vallejo, la lectura de l'*Odissea* ens causa la impressió que conté fets que són silenciats. És creïble que una jove reina de 15 anys es mantingués cèlibe durant vint anys, esperant l'arribada del marit donat per mort? I ensem, quin monjo budista

resistiria les temptacions d'una bruixota (Circe, durant un any, que morirà en veure's abandonada, com Dido per part d'Enees), una nimfa (Calipso, amistançada amb Ulisses durant set anys, a qui promet la immortalitat), l'encaterinament d'una formosa joveneta (Nausica, de catorze o quinze anys, l'edat en què se solien casar les gregues) que troba a la platja un desfigurat mariner, a qui proposa (l'oferiment també del seu pare, Alcínoos) un matrimoni que el convertiria en rei dels feacis. Només per un motiu que incrementarà el seu gloriós lideratge, un timorat Ulisses accedeix a la còpula cavalleresca amb Circe:

—Ja veig que ets l'enginyós Ulisses, com m'ho va anunciar Hermes, el missatger. Doncs vine amb mi i gaudim de l'amor.

—Vindré si em jures de no fer-me cap més brui-xeria i de salvar després els meus amics [convertits en porcs]

(Maria Àngels Anglada, "Circe, Calipso i les Sirenes", dins *Relats de Mitologia. Els herois*, 1996.)

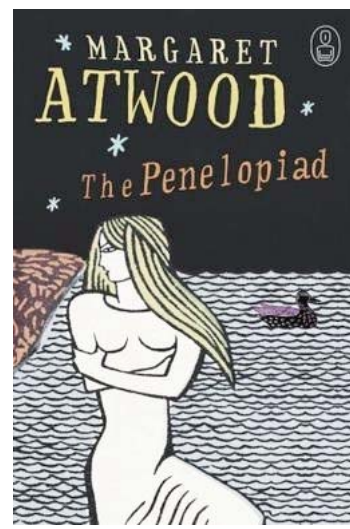
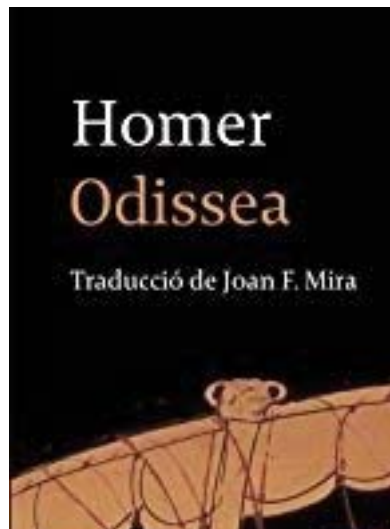
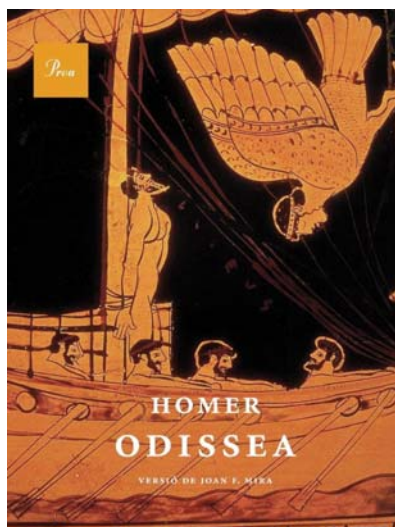
Homer no va ser el precursor, però, dels contes ficticis d'infidelitat conjugal. Només cal llegir l'Antic Testament i imaginar-se el que el profeta Jonàs hauria explicat a la seva muller després de la seva fugida a Tarsis, durant la qual uns mariners el van tirar al mar i va romandre engolit tres dies i tres nits al ventre d'un gran peix.

Els 24 cants de l'*Odissea* tenen un moderat happy ending, que inclou el perdó a Femi, "el cantaire diví" (un doble d'Homer?), i a l'herald Medont, però amb una nòmina de baixes hecatòmbica: les dotze donzelles de Penèlope,

penjades a la forca per la seva immoralitat per haver-se embrutat amb alguns del centenar i escaig de galants de la reina (Agelau, Amfínomus, Antínoos, Ctesip, Eurímac, Liodes et al.), tots aquests exterminats per Ulisses en un duel estil Rambo amb onze ajudants atípics: Laertes, pare d'Ulisses, el fill Telèmac, Eumeu, un porquerol, el pastor Fileci, i el vell criat Doli amb els seus sis fills. La intervenció d'Atena i Zeus per aturar el posterior combat amb els pares i germans dels pretendents, que cerquen venjança, fa esvair la seva ràbia i enuig, i fa tornar la pau a Ítaca. Aquest episodi final resulta antropològicament poc convincent: la mort del centenar de *proci* suposava l'extermi de la població aristocràtica de les quatre illes del regne d'Ítaca (Dulíquion, Ítaca, Same, Zacint), auguri d'una incipient i inevitable decadència. El retrobament harmoniós entre Ulisses i Penèlope, que, com en un banquet de noces acompanyat de músics, no acaba amb preguntes i algun retret sinó al tàlem fet d'olivera (símbol de reconciliació i de bon auguri per als nadons concebuts en aquest llit) de la seva cambra resulta massa edulcorat.

El relat de la parella retrobada que ens fa Salvador Escriu (dins *Les roques i el mar, el blau*, 1981) ens apropa a una relació psicològicament més versemblant als nostres comportaments humans d'ara i d'abans.

Després de tornar-se a conèixer i de dormir, marit i muller, quan el palau era fosc i en silenci, van conversar. L'un i l'altra trobaven difícil de resumir en unes quantes hores el que havien passat, i sobretot el que havien pensat, durant aquells últims vint anys, i més potser el viatger, que tant havia navegat, naufragat i vist. Tal vegada perquè a la dona, sense moure's de casa, li havia vagat de teixir, des-teixir i cavil·lar. Prudents i sapaços, sabien el punt

dolç del que convenia que es contessin, del que importava de callar i del que els abellia d'oblidar. Acabada la prova del llit, ella se li havia ofert, submissa i sàviament quasi nua sota la llum vacil·lant de les teies, perquè havia après la lliçó del temps i el lloc comú que no transcorre en va, a desgrat de la protecció embellidora de la deessa d'ulls d'òliba [Atena], de la qual temia que no l'afavorís amb un bri de gelosíssim humor. Quant a ell, el fum no li havia entelat la mirada, però compliria, coratjós, el seu deure, avui i demà i en l'esdevenidor més allunyat, mentre li fos possible. No podia tanmateix esborrar totalment comparances, en primer terme el d'una joveneta, que es guardaria prou d'esmentar mai a la fidel companya. Aquesta i l'home, per fortuna tots dos amb un gran sentit de l'estalvi, s'avenien en el llarg plany i en els comptes de les enormes despeses ocasionades pels pretendents, mentre arribava a la fi la claror de l'alba, i el feliç matrimoni emmudia per destriar, entre els primers cants dels ocells just desvetllats, els avisos plens de seny d'una rara oreneta [Atena].

Hi ha altres històries arcanes, menys conegudes, del mite d'Odisseu i Penèlope. Els relats orals es podien transmetre i vehicular amb més o menys riquesa de detalls i arguments segons l'indret on s'explicaven, o simplement hi va haver episodis no cantats per Homer, recopilats per autors més tardans. De la *Telegonia* d'Eugamon de Cirene, per exemple, es conserven fragments que parlen de Telegonus, fill d'Ulisses i la fetillera Circe, que mentre el cercava a Ítaca va occir el seu pare per error, i es va complir així la profecia que la mort d'Ulisses provindria del mar.²

Basant-se en les obres de Robert Graves, Margaret Atwood va escriure una refinada i originalíssima desconstrucció del mite de Penèlope: *The Penelopiad* (2005).³ La famosa

autora canadencua havia recollit materials d'altres fonts que no fossin la història relatada a l'Odissea, amb massa incongruències segons ella pel que respecta a tres temes: els orígens de la princesa espartana, amb branques femenines de minsa reputació moral (cosina de la "gossa infecta" Helena, i de l'adúltera Clitemnestra, botxí del seu marit i turmentadora dels seus fills), filla del rei Icari i d'una nàiaide, Peribea. El pare, mal interpretant un oracle que preveia que la filla cosiria el seu sudari, la va voler fer ofegar al mar, no tenint en compte les arts aquàtiques d'una nimfa, auxiliada a més per un estol d'ànecs salvatges.⁴ Un segon aspecte són las calúmnies i silencis (també per part de la seva sogra, Anticlea) sobre la seva flagrant infidelitat amb alguns dels "romeus" cercabregues, fruit de la qual hauria donat a llum el déu Pan.⁵ Hi ha un leitmotiv narratiu que preocupa més Margaret Atwood: per què Ulisses i Telèmac van despatxar les dotze joves donzelles a l'Hades? La conclusió és que va ser Penèlope qui els va induir a fer-ho per preservar la seva reputació, ja que les donzelles coneixien fil per randa les seves orgies amb l'eixam de borinots (tan promiscues com las de Messalina, la tercera esposa del l'emperador Claudi?); també perquè havien revelat als pretendents l'ardit de Penèlope. El capítol 24 del llibre ("Conferència sobre antropologia") dona veu al cor de les donzelles per explicar l'enigma de la numerologia del dotze:⁶ dotze són les donzelles companyes d'Àrtemis, la virginal però també mortífera deessa de la Lluna. Haurien estat aquestes una ofrena ritual de culte per part de la tretzena donzella (tretze són els mesos lunars): la sacerdotessa Penèlope, encarnació d'Àrtemis. No podem bandejar el sarcasme masclista patriarcal d'obligar les servents a rentar amb esponges i aigua els rius de la sang vessada a les sales del palau abans de ser "ajusticiades".

L'Odissea suggereix indirectament la infidelitat de Penèlope durant la llarga absència d'Ulisses; si més no, que la presència dels galantejadors no li resulta ingrata (cant I, 331-341; XVI, 397-398). La lectura delerosa de *The Greek Myths* de Robert Graves, concretament dels capítols "Odysseus Wanderings" i "Odysseus Home-coming"⁷ ens podria esportar a escriure una segona part de l'Odissea amb tints de culebró. Ulisses hauria tingut

tres fills amb Circe (Agrius, Latinus, Telegonus), tot i que el mitjà podria provenir de l'úter de Calipso, talment com els bessons Nausithous i Nausinous. L'horda de prínceps galifardeus aspirants a conquerir les intimitats de Penèlope sumaria 112 membres. Em permeto traduir els fragments sucosos finals del llibre, mantenint la grafia clàssica d'alguns antropònims i topònims.

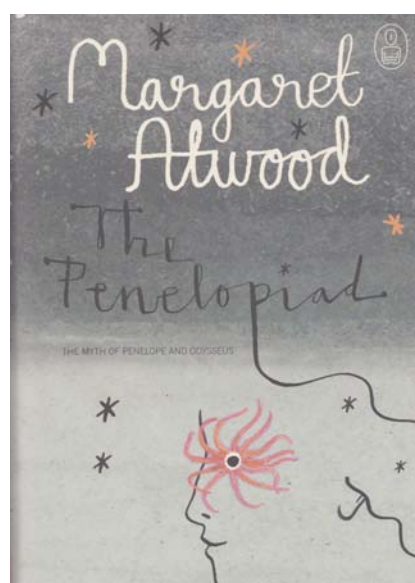
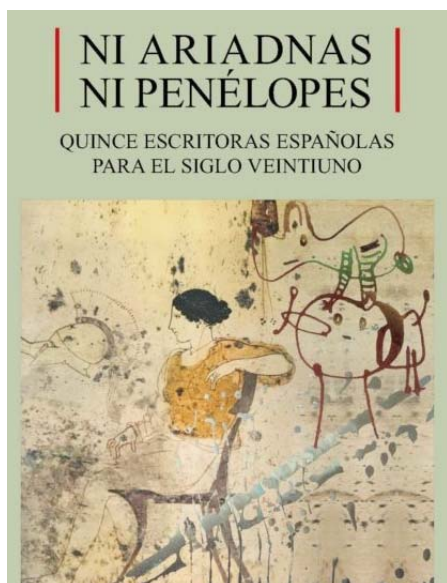
Els rebels [els familiars del pretendents] havien formulat una acció legal contra Odisseu, designant com a jutge Neoptolemus, rei de les illes Epirot. Odisseu va acceptar el seu veredict, i Neoptolemus va sentenciar que Odisseu hauria d'abandonar el seu regne i no retornar-hi fins passats deu anys. Durant aquest temps els hereus dels galants havien de compensar-lo pels estralls comesos, amb pagaments fets a Telèmac, ara rei.

Tanmateix, Posidó encara no se sentia apaivagat; Odisseu va travessar a peu, tal com Tirèsies li havia manat, les muntanyes d'Epirus, portant un rem sobre les espatlles. Quan va arribar a Tespròcia, els camperols cridaren: "Foraster, per què una pala de garbellar a la primavera?" Odisseu va ser perdonat en sacrificar un carner, un brau i un senglar a Posidó. Com que encara no podia retornar a Ítaca, es va casar amb Calidice, reina dels tesprocians, i va comandar el seu exèrcit en una guerra contra els brigians, sota el lideratge d'Ares, però Apol·lo va exigir una treva. Nou anys més tard, Polypoetes, el fill que va tenir amb Calicide, va succeir-la al tron, i Odisseu va tornar a Ítaca, governada ara per Penèlope en nom del seu fill jove, Poliportes. Telèmac havia estat desterrat a Cephallenia, car un oracle havia anunciat: "Odisseu, el teu propi fill et matarà!" A Ítaca, la mort li arribà a Odisseu des del mar, com havia presagiat Tirèsies. Telègon, el seu fill concebut per Circe, va navegar a la seva recerca

envaint Ítaca (que va confondre amb Còrcira), per això Odisseu es va afanyar a repel·lir l'atac. Telègon el va matar a la platja, essent l'arma fatídica una llança amb l'espinada d'una escurçana. Transcorregut l'any a l'exili, Telegonus es va casar amb Penèlope. Circe va maridar Telèmac, de manera que les dues branques familiars es van lligar estretament.

Alguns neguen que Penèlope s'hagués mantingut fidel a Odisseu. L'acusen de festejar amb Amphinomous de Dulichium, o per torns amb tots els seus pretendents, i diuen que el fruit d'aquesta unió va ser el monstruós déu Pan, a la vista del qual Odisseu va fugir a Etòlia en sentir-se deshonorat després de fer retornar Penèlope, com a símbol d'oprobri, amb el seu pare Icari a Mantinea, on encara es mostra la seva tomba. D'altres contenen que Penèlope va parir Pan de la seva relació amb Hermes, i que Odisseu va casar-se amb una princesa etòlia, la filla del rei Thoas, amb qui va engendrar el seu fill més jove, Leontoponus, i que va morir a una edat de plàcida vellesa.

És inevitable que el personatge de Penèlope hagi atret els cants de sirenes de la literatura feminista moderna. Les revisions del mite són nombrosíssimes. Em limitaré per no dilatar aquest espai a comentar breument quatre títols. El primer és l'obra de teatre d'Antonio Buero Vallejo *La tejedora de sueños* (1952); paga la pena llegir el llarg comentari de l'autor a la caiguda del teló, ple d'unes idees progressistes i una sensibilitat avançada al seu temps. Aquí una Penèlope antibel·licista retreu a Ulisses el fet que els homes grecs lluitin per una *mujerzuela* (Helena), que ell es preocupi més per crear una història oficial de la seva desafecció envers Penèlope que d'arreglar els afers de parella. Les seves paraules són tan agres i

desafiants que en un moment donat Ulisses està a punt de matar-la amb el seu arc:

Penélope: Tú ya has matado a Anfino [el μνηστήρ del qual s'enamora Penèlope] ... Puedes hacer de mí otra Clitemnestra.

Ulises: ¡Penélope!

Penélope: ¡Cállate! Ahora debo hablar yo. Ahora debo decirte que tu cobardía lo ha perdido todo. Porque nada, ¡entiéndelo bien!, ¡nada!, había ocurrido entre Anfino y yo antes de tu llegada..., salvo mis pobres sueños solitarios. Y tú si me hubieses ofrecido con sencillez y valor tus canas ennoblecidas por la guerra y los azares, ¡tal vez! yo habría reaccionado a tiempo. Hubieras sido, a pesar de todo, el hombre de corazón con quien toda mujer sueña... El Ulises con quien yo soñé, ahí, los primeros años... ¡Y no este astuto patán, hipócrita y temeroso, que se me presenta como un viejo ruin para acabar de destruirme toda ilusión posible! [...]

Els retrets de Penèlope es tornen sarcàstics

Ya somos viejos... el uno para el otro. Pero tú no habrás tenido en tu camino ninguna mujer que te recuerde joven, porque tú naciste viejo. Pero yo seré siempre joven. ¡Joven y bella en el recuerdo y en el sueño eterno de Anfino!

I els clou, davant del cadàver del seu amant, amb el desideràtum d'un canvi en idiosincràsia masculina:

Esperar... Esperar el día en que los hombres sean como tú... y no como ése [Ulisses]. Que tengan corazón para nosotras y bondad para todos; que no guerreen ni nos abandonen. Sí; un día llegará en que eso sea cierto. ¡A ti [Ulisses] te lo digo, miserable! ¿Ya sabes cuándo? ¡Cuando no haya más Helenas... ni Ulises en el mundo! Pero para eso hace falta una palabra universal del amor que solo las mujeres soñamos...a veces.

El segon és el poemari *The World's Wife* (1999), de Carol Ann Duffy (la primera poetessa llorejada de les lletres britàniques). El llibre aplega trenta monòlegs reivindicatius de dones de tots els temps, entres les quals trobem personatges mitològics com Tetis, Mrs. Tiresies, Mrs. Icarus, Eurídice, Demèter i Penèlope, presentada aquesta com l'esposa que s'acostuma a l'absència del marit i conver-

teix la filatura en el focus de la seva vida, renascuda i autònoma quan estableix un símil entre el didal de cosir amb un gla que sorgeix del terrós fosc, perduda per complet en un brodat frenètic d'amor i lascívia, després d'aprendre les lliçons que ens dona la vida.⁸

*my thimble like an acorn / pushing up through
umber soil. [...] and lost myself completely/
in a wild embroidery of love, lust, lessons learnt.*

El tercer botó de mostra és *Waiting for Ulysses* (2000), de Clemence McLaren, una versió adreçada al públic juvenil, amb una perspectiva femenina, dels periples d'Ulisses narrats per Penèlope, Circe, Atena i la seva vella mainadera, Euriclea. Penèlope experimenta en el seu relat que també ella ha fet un viatge apassionant: administrant la hisenda familiar i criant el seu fill durant vint anys, atenant sense planys la tropa de convidats revoltosos, mostrant al retorn d'Ulisses que ella, múrria, és capaç d'ensarronar el més gran dels trampistes (episodis de la prova de l'arc i les destrals, el del llit d'olivera).

Finalment, *Ni Ariadnas ni Penèlopes* (2004), un recull de quinze relats de sengles escriptors en llengua castellana (cinc narradores, cinc poetes, cinc dramaturgues), una antologia en què figuren temes actuals, com l'experiència amorosa, el maltractament de gènere, els defectes d'ambdós sexes... La peça dramàtica "Las voces de Penélope" de l'autora basca Itziar Pascual ens planteja, amb escenografies modernes i intemporals, la mirada diferent de tres dones (Penèlope, la dona que espera, l'amiga de Penèlope) sobre el tema de l'espera, l'absència de l'heroi, la impotència i l'alliberament que comporta alhora. En el cas de Penèlope ("a pesar de Homero, sangre y mujer de sí misma"), el temps i els records l'han fet gradualment vigorosa i autosuficient:

Respeté más la libertad de Ulises que mi dolor. [...] Soy la primera disidente. Eros me condenó a la soledad. [...] Una rebelde obligada a cumplir el protocolo.

En otra vida, en otro tiempo, en otro mundo... Las parcas hilarán de otro modo nuestras vidas, Vamos. Hay mucho que destejer. [...]

Aprendí a esperar, pero no como ellos creen. La espera es una forma de resistencia. Es un acto silen-

cioso de reafirmación. En lo que somos, en lo que sentimos, en lo que esperamos. El tiempo no es un enemigo; es un compañero de viaje. [...] La espera me hizo más fuerte, más segura y descreída. Llegaban rumores constantes de regresos o tragedias. Y un día aprendí a esperar. A esperarme a mí misma. Aprendí a mirar mi sombra paseando por la orilla con una tristeza que construye un futuro. Esa tristeza dio paso a la serenidad. Y la serenidad a la calma. Y la calma a la inquietud por ser yo, no la espera de otro.

Cantava Joan Manuel Serrat que “No hay un sauce en la calle Mayor para Penélope”, una dona trista, que espera amb abillament de diumenges en un banc l’arribada en tren de l’amant, que després es nega a reconèixer. La nostra heroïna no necessita un saüc medicinal o un paquet de clínex per eixugar un llagrima inexistent, car la seva història ja no ens produeix nostàlgia.

NOTES

1. Vegeu “La odisea homérica y su tradición literaria” de Carlos García Gual, introducció a la traducció castellana en la Biblioteca Básica Gredos (2000).

2. És recomanable la lectura de *Fragmentos de la épica griega arcaica* d’Alberto Bernabé (Biblioteca Clásica Gredos, 1979).

3. *Penélope y las doce criadas* en versió castellana (Barcelona: Ediciones Salamandra, 2005).

4. Robert Graves (“The first gathering at Aulis”) explica que Icari, impressionat per aquest prodigi, va rebatejar la seva filla i va canviar el nom original d’Arnaea / Arnacia pel més entenedor Penèlope (“ànec”), ocell totèmic d’Esparta. Els diccionaris indiquen que Πηνελόπη és probablement d’origen prehel·lènic incert; alguns diccionaris d’antropònims proposen el significat de “teixidora” o la derivació de *pene* (fil) i *lopiā* (inflor). Quant a Odisseu, Graves suggereix que significa “enfadat”; Ulisses seria un compost de llatí arcaic: *oulos* (ferida), *ischea* (cuixa), en referència a la cicatriu de la ferida provocada per l’embat d’un senglar.

5. Robert Graves (“Pan’s nature and deeds”) ens recorda que el major èxit amorós de Pan va ser la seducció de Selene, la deessa de la Lluna,

identificada amb Àrtemis. Helena, cosina de Penèlope, era el nom de la deessa Lluna espartana.

6. Aquest nombre és recurrent al llarg del relat homèric: els remers que reclama Telèmac per viatjar a Lacònia, els vaixells d’Ulisses, els mariners que l’acompanyen a la cova de Polifem, les destrals que travessa la fletxa de l’arc armat per Ulisses de retorn al palau, l’escamot que combat l’exèrcit de pretendents... La numerologia del 20 també és significatiu: els anys que transcorren fins al *nóstos* (retorn) d’Ulisses, l’edat de Telèmac, la del seu fidel gos, Argos, que bat el rècord d’expectativa de vida canina per morir, decrepit, només llepar els peus del seu amo.

7. Malauradament, és una obra magna pendent de traducció al català. Del seu contingut és molt il·lustratiu el sisè capítol (“*The Greek Myths* i la mitologia de Graves”) de l’estudi documental que fa del conjunt de la seva obra Maria Rosa Llabrés i Ripoll: *Robert Graves i el món clàssic* (Palma de Mallorca: Lleonard Muntaner editor, 2006). En castellà fou publicada per Alianza Editorial (1985) en una versió de Luis Echávarri revisada per Lucía Graves.

8. Vegeu “New Feminist Representations of the Myth of Penelope in Western Literature” (2016) de Barbara Dell’Abate-Çelebi.

https://www.researchgate.net/publication/310531212_New_feminist_representations_of_the_myth_of_Penelope_in_Western_Literature

NOTA BIBLIOGRÀFICA PER A JOVES LECTORS.

Un aperitiu per a un públic juvenil abans de tastar les versions de Carles Riba (La Magrana, col. L’Esparver), Joan Alberich (La Magrana, col. Clàssics de Grècia i Roma) o de Joan F. Mira (Proa, col. A Tot Vent) és la meravellosa adaptació de Rosemary Sutcliff *The Wandering of Odysseus*, en l’edició Clàssics Adaptats de l’editorial Vicens Vives (*Les aventures d’Ulisses. La història de l’Odissea*, 1998).

D'ARUCCI A BAELO PASSANT PER ITÀLICA

Joan Pedrola i Santamarta

1. CONTEXT HISTÒRIC

Les ciutats i jaciments que visitarem en aquest turisme arqueològic (Arucci/Turóbriga, Itàlica, Urium, Ilipla, Gades i Baelo Clàudia) formaren part de la meitat occidental de la província romana Ulterior Baetica, la qual s'articulava al voltant de l'actual riu Guadalquivir, anomenat aleshores Baetis. La zona, tanmateix, té una tradició històrica anterior i unes característiques culturals comunes heretades de l'encara poc coneguda Tartessos i de la presència de colònies fenícies. En els moments immediatament anteriors a la conquesta romana, la zona sud de la regió estava habitada per turdetans, principalment dedicats a l'agricultura, la pesca i el comerç, mentre que la part nord estava ocupada pels cèltics, la riquesa dels quals procedia de la ramaderia i la metal·lúrgia. L'economia del territori queda completada amb la potent indústria de salaons de peix promoguda pels cartaginesos instal·lats a la costa, els quals eren aleshores la potència hegemònica de la Mediterrània occidental.

Aquesta situació canvia amb l'arribada dels romans, en el marc de la segona guerra púnica, que acabarà motivant l'expulsió peninsular definitiva dels cartaginesos l'any 206 aC després de la batalla d'Ilipla (Alcalá del Río) i la conquesta de Gadir (Cadis). Precisament, aquell mateix any, Publi Escipió Africà va voler recompensar ferits i llicenciats de les seves legions i, després de dotar-los dels corresponents lots de terra, va fundar la primera ciutat romana fora de la península itàlica i la va batejar precisament amb aquest nom: Itàlica.

Ben aviat, però, l'any 197 aC, la població autòctona de la zona del territori coneguda com la Betúria Cèltica (nord de Huelva i sud de Badajoz) i les ciutats costaneres de forta tradició púnica es van rebel·lar contra l'ocupació romana i fou necessària la intervenció del cònsol Cató i del pretor Api Claudi Neró per paci-

ficar-les tres anys més tard. En síntesi, el control romà degué ser ràpid i efectiu a la costa i a l'horta, mentre que devia ser més complicat a l'interior. De fet, tot i que els minerals foren una de les riqueses més preuades pels romans, el primer intent seriós de control de la zona minera de Ríotinto no tindrà lloc fins a l'època sertoniana (83 a 72 aC).

Pocs anys després, essent pretor Juli Cèsar, la regió serà pacificada, es fundaran ciutats de nova planta i es construïran fortificacions per protegir i controlar la producció i transport de metalls. La plena romanització del territori arribarà amb el mandat d'August, que afavorirà canvis en el sistema de producció de les mines, que passaran a ser gestionades directament per un prefecte militar. Aquesta intensa activitat metal·lúrgica va fer de focus d'atracció per a diverses poblacions peninsulars procedents especialment de Gal·lècia, Lusitània i Celtibèria.

2. AROCHE

Fundada en època augusta, entre els anys 15 i 10 aC, la ciutat d'Arucci/Turóbriga suposa la culminació del procés d'ocupació i control de la Betúria Cèltica a partir d'una intensa colonització agrícola, ja iniciada en temps de Juli Cèsar. La ciutat, de nova planta, serà el producte d'un procés d'unificació administratiu i jurídic a partir de diversos nuclis rurals que l'epigrafia testimonia amb les denominacions de *civitas aruccitana* i *turobrigensis*.

Les seves parts més destacades són:

a. El fòrum, configurat com una plaça porticada en tres dels seus costats, amb estances reservades a funcions religioses (temple dedicat a Diana i a Apol·lo, i diversos espais sagrats més petits o *sacella*), funcions administratives (cúria, aula dels edils i erari o dipòsit del tresor

i documentació financera) i funcions judicials (basílica actualment ubicada sota l'ermita del segle XIII).

b. El *macellum* o mercat, que està annexat al costat nord del fòrum i conté diferents botigues (*tabernae*), articulades entorn d'un pati porticat amb sis columnes. Destaca la seva comunicació amb l'aula dels edils a través d'una petita *fenestra* per facilitar la consulta dels pesos i possibles reclamacions relacionades amb transaccions comercials.

c. Les termes, de notables proporcions malgrat que, parcialment excavades, només deixen entreveure el vestidor o *apodyterium* i el frigidari, així com almenys tres piscines a l'aire lliure o *natationes*.

d. Una *domus* estructurada al voltant d'un peristil i una *domus* d'atri, en una de les estances de la qual (en concret en una de les *tabernae*) es va trobar un tresoret de 376 denaris de plata amb efigies que van des de Domicià fins als Antonins i que es pot veure al museu d'Aroche.

e. La muralla i almenys dues necròpolis.

f. Un *campus*, ubicat al nord extramurs i destinat a pràctiques gimnàstiques i atlètiques de la joventut aristocràtica de la ciutat, com palesa la presència d'una seu o *schola* del *collegium iuvenum* i un *aedes* probablement dedicat al déu Mart.

g. L'ermita de San Mamés, una ermita de les anomenades de repoblació, aixecada a finals del segle XIII sobre fonamentació de la basílica romana; a més de permetre apreciar in situ el reaprofitament de materials, ofereix una exposició permanent sobre el fòrum de la ciutat antiga.

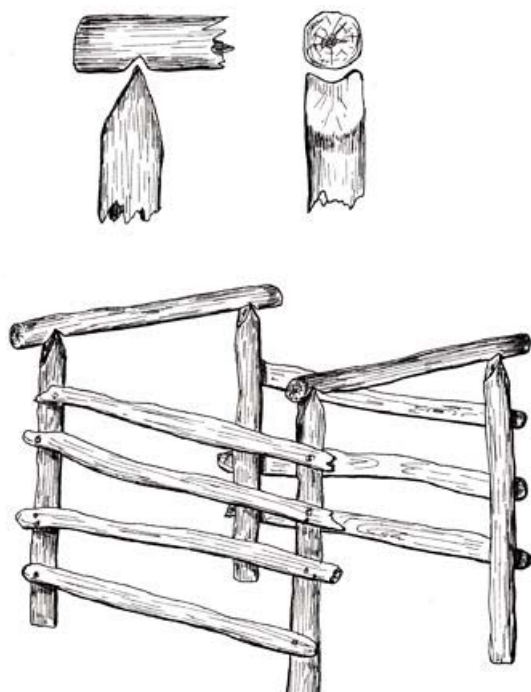
3. RÍOTINTO

Així com Arucci/Turòbriga és un bon exponent de l'explotació agrícola intensiva dels romans, el districte miner anomenat Urium en les fonts escrites (Plini també usa el terme per referir-se al riu Tinto) esdevé un exemple paradigmàtic de l'extracció i producció metal·lúrgica romana en el sud peninsular. L'anònim de Ravenna, un itinerari datat al segle VII dC, esmenta Urium com una estació en la ruta que va d'Ònuba a Arucci.

Sigui com sigui, estem parlant d'un indret el caràcter urbà del qual és difícil d'assegurar: més aviat ens imaginem un hàbitat dispers al voltant de diferents filons de mineral del cinturó ibèric de pirites de la zona. No obstant això, les troballes epigràfiques i estatuàries, exposades al museu miner, permeten concretar un nucli central on se situaria el centre administratiu amb una plaça pública i el lloc de residència del *procurator metallorum*, representant del fisc imperial.

El jaciment arqueològic de Corta de Lago, dins de les actuals mines de Ríotinto, deixa

Mines de Ríotinto

entreveure l'estructura urbana que devia tenir aquest poblat a inicis del segle II dC, i a hores d'ara hi podem distingir almenys tres carrers, unes termes i un forn de pa. En el seu entorn s'han descobert centenars d'enterraments, bàsicament incineracions, en tombes de diferents tipologies i amb aixovars integrats fonamentalment per llànties d'oli (*lucernae*), lacrimatoris de perfums, monedes i altres objectes propis dels miners i de la població humil encarregada de l'explotació de l'indret.

Dins del museu miner de Ríotinto trobem un espai expositiu dedicat a les troballes materials romanes, entre les quals destaquen dues escultures dedicades a l'emperador Claudi i a la seva esposa Agripina. També podem gaudir d'un recorregut de dos-cents metres que reproduïx una mina romana i mostra diferents tècniques i tecnologies d'extracció del mineral (galeria, càmera, pou) i de desguàs d'aigua (sènies i cargols helicoidals).

Avui dia sabem que de Ríotinto els romans extreïen fonamentalment plata, la qual obtenien a partir de minerals com ara la pirargirita, la jarosita, la querargirita, entre d'altres. Els treballs arqueològics de Ríotinto han documentat tres escenaris de treball:

- Galeria o *cuniculus*, que consistia en l'excavació de passadissos en les profunditats dels filons. Aquests corredors podien ser petits i estrets, només accessibles a adolescents i criatures, si tenien una funció prospectiva, o més grans per a persones adultes o fins i tot animals de càrrega, si servien per comunicar la zona pròpiament d'extracció amb l'exterior. Aquest darrer tipus de galeria necessitava apuntalaments, que la normativa obligava a reparar i mantenir en bon estat: "Tots els pous han d'estar diligentment apuntalats i subjectats. Els colons han de substituir la fusta malmesa per una altra de nova i adequada" (*Lex Territorio Metalli Vipascensis*, II,11).

- Les cambres o grans coves artificials, que indicarien la troballa d'una àrea de mineral enriquit i des de la qual arrencarien galeries d'extracció i de prospecció.

- Els pous, que poden ser de secció circular, quadrada o hexagonal, i que s'empraven per

accedir a la zona de treball des de la cresta de la muntanya i per comunicar els diferents nivells i facilitar l'extracció, així com la ventilació i la il·luminació.

Les fonts documentals (Plini) i les troballes materials coincideixen a destacar que les eines romanes emprades a Ríotinto estan fabricades majorment en ferro i presenten diverses tipologies segons la seva missió: pics i dobles pics per arrencar des de les càmeres, aixols per excavar galeries, maces i cunyes per a zones molt robustes o per triturar el mineral extret abans del procés metal·lúrgic. Plini a la *Història natural* ens informa de l'ús de pedres per esmolar (*cotes*) per a aquestes eines i màquines d'excavació (*fractaria machina*), una mena d'ariets manejats per dues persones per colpir les parts més dures. El mateix Plini ens fa esment també d'un sistema per fracturar les roques basat en una combinació de foc i vinagre (33, 21, 71): "Trenquen els rocs amb foc i amb vinagre. Però, com que molt sovint això ofega les mines amb vapor i fum, parteixen els còdols amb martells de ferro que tenen cent-cinquanta lliures de pes".

Un dels problemes més grans que havien d'afrontar els enginyers romans en la indústria minera era l'extracció de les aigües freàtiques i la dessecació de l'interior de les explotacions. El museu miner de Ríotinto presenta quatre sistemes de desguàs (les galeries inclinades, la bomba de Ctesibi, la sínia i el cargol d'Arquimedes) i mostra reproduccions a escala 1:1 dels dos darrers enginyers:

- a. Galeria inclinada, un canal amb un pendent suau en direcció a un punt exterior de la mina per sota del nivell d'inundació.

- b. Sènia o *rota aquaria*, formada per una sèrie de cadufts units a una gran roda que s'acciona mitjançant la tracció humana. En el capítol 4 del llibre vuitè, Vitruvi ens parla de les dimensions i la manera de construir-les, així com una variant per a quan la sínia no era efectiva (l'elevator de catúfols) i que descriu de la manera següent (8, 4, 3): "Si calgués encara fer pujar l'aigua a indrets més enlairats, hom col·locarà entorn de l'eix de la mateixa roda una doble cadena de ferro, que arribi al nivell més baix de l'aigua, i d'aquesta cadena hi penjaran galledes amb la capacitat d'un congí".

c. Cargol helicoidal, també denominat cargol egipci perquè, segons Posidoni, Arquimedes l'inventà en el seu viatge a Egipte, on segons sembla ja es feia servir en temps dels faraons. Sigui com sigui, l'enginy consistia en un seguit de cilindres buits, dins dels quals transcorre un cargol sense fi, i cadascun dels quals, col·locats en fila i inclinats, carregaven l'aigua d'un dipòsit inferior a un d'immediatament superior i així successivament fins a arribar a l'alçària desitjada.

d. Bomba de Ctesibi, que consta de dos cilindres idèntics de bronze, cadascun amb el seu pistó, que convergeixen en una càmera comuna que conté les vàlvules que s'obren i tanquen alternativament per donar continuïtat a la pujada de l'aigua i a la seva sortida a través d'un tub central.

Com ja s'ha dit a l'inici de l'apartat, durant l'època flàvia les mines ja són administrades per funcionaris imperials, *procuratores metallorum*, majorment lliberts de l'emperador, com ara el Pudens present en una de les inscripcions de bronze del museu. Aquests procuradors subhastaven les exploracions i explotacions mineres a arrendataris particulars, tal com testimonien les lleis de Vipasca, anteriorment referenciades i que detallen les condicions d'aquests contractes de lloguer. Segons aquest important document epigràfic trobat a Aljustrel (Portugal), la influència del procurador no es reduïa només a la zona de treball a les mines sinó que també incloïa els poblats o *vici*, que disposaven dels serveis necessaris, com ara escoles, sabateries, barberies, banys, etc. Per garantir aquest control, el funcionari devia tenir a la seva disposició un petit destacament militar.

4- NIEBLA

Durant l'època romana, la zona de Huelva abraçava el que els geògrafs antics anomenaren la Betúria Cèltica, una regió ubicada entre els dos grans rius de la zona: l'Anas (Guadiana) i el Baetis (Guadalquivir). La seva ciutat més destacada fou Ilipla (Niebla), a la riba del riu Tinto, el qual aleshores també era navegable i era la principal artèria comercial d'aquesta terra, de tradició agrícola i metal·lúrgica

però també ben connectada amb la zona costanera de la indústria dels salaons. Ilipla va encunyar moneda amb anversos de genet portador de llança i reversos amb el nom de la ciutat entre espigues. Tot plegat indica la reactivació d'aquest circuit comercial a les ribes dels rius, un cop liquidades les guerres celtibèriques i lusitanes a la fi del segle II aC.

La seva situació estratègica motivà la seva ocupació des de l'època tartèssica, la qual cosa confirmen els carreus ciclopis del conegut com a mur de Droop en memòria de l'arqueòleg anglès que els va excavar i estudiar. En època republicana aquesta primera muralla fou reforçada amb una construcció d'*opus quadratum* i, ja en temps imperials, amb un aparell d'*opus caementicium* folrat de carreus. Al damunt, finalment, es va aixecar la muralla califal del segle X, visible avui dia i que rodeja totalment el casc antic de la població formant un polígon irregular d'una longitud de dos quilòmetres i amb cinc portes d'accés: Buey, Socorro, Agua, Embarcadero i Sevilla.

Precisament a recer d'aquesta darrera porta, unes excavacions de la dècada dels vuitanta van posar al descobert les úniques estructures domèstiques romanes conegudes fins ara i consistents en diferents habitacions residencials corresponents a habitatges de diversos moments entre els segles III aC i III dC.

En paral·lel, la seva importància com a nus de comunicacions es veu consolidada amb la construcció d'un pont sobre el riu Tinto, que hagué de ser reformat a causa de la voladura d'un dels seus arcs en començar la Guerra Civil l'any 1936. El pont actual s'aixeca damunt de la cimentació de l'original, que formava part de l'Itinerari Antoní que conduïa des de la desembocadura del riu Anas fins a Mèrida i que incloïa Ilipla com a *mansio*. Tot aquest programa d'arquitectura pública, relacionat probablement amb la seva promoció jurídica com a municipi, es completa amb la construcció d'un aqüeducte i unes termes.

La major riquesa patrimonial de la ciutat, tanmateix, no és romana sinó medieval. Durant els 544 anys de dominació musulmana, Lebla Al-Hamra fou una ciutat de prestigi, especialment els dos-cents darrers danys en

què exercí la capitalitat de la taifa o emirat de Niebla, fins que fou conquerida per Alfons X el Savi, l'any 1262. Els principals monuments visitables avui dia són:

- Església de Santa Maria de la Granada, una construcció que sobreposa edificis religiosos de diferents èpoques, fonamentalment la mesquita major i un centre de culte goticomudèjar. A la façana i a l'interior, hi observem el reaprofitament i l'exposició de materials, entre els quals destaca epigrafia romana i una cadira episcopal de pedra visigoda.

- Església de San Martín, primitivament la mesquita menor i que fou concedida als jueus per Alfons X perquè hi fessin la seva sinagoga. En l'actualitat, només se'n conserva l'absis del segle XV i una de les portades.

- Castell dels Guzmanes, amb fonaments romans i de l'alcàsser àrab però planta del segle XV.

- Hospital de Nuestra Señora de los Ángeles, original del segle XIV però amb importants modificacions entre els segles XVII i XVIII per adaptar-se com a hospital de pobres. Després d'haver desenvolupat diversos usos com a casa consistorial, jutjat, presó, etc., avui dia és la Casa de la Cultura i un espai expositiu de cultura material, entre la qual destaca una escultura togada funerària.

5- SANTIPONCE - ITÀLICA

La ciutat d'Itàlica fou fundada per P. Corneli Escipió l'any 206 aC per acollir-hi ferits i veterans llicenciats de la segona guerra púnica. El lloc escollit fou un turó proper al riu Baetis, al costat d'un poblat indígena turdetà, en un lloc que dominava les comunicacions fluvials i amb la Lusitània.

L'any 45 aC Juli Cèsar li atorgà l'estatut de *municipium civium Romanorum* i una mica més tard va rebre el privilegi de poder encunyar moneda. El seu període d'esplendor arriba amb els emperadors Trajà i Adrià, originaris ambdós d'Itàlica. Ampliaren els seus límits i revitalitzaren l'economia. Adrià va ordenar la construcció de la *nova urbs*, una ciutat nova per a ciutadans de classe alta; i va concedir-li el títol de colònia amb la denominació de *Colonia Aelia Augusta Italica*.

Cap al segle IV, però, l'ampliació d'Adrià fou abandonada i els seus habitants retornaren a la *vetus urbs*, que perdurà fins a la dominació musulmana i va quedar després sepultada per l'actual nucli habitat de Santiponce, originari del segle XVII. Tornant a les restes materials romanes, a la ciutat vella hi trobem el teatre i les termes de Trajà, també conegudes amb l'apel·latiu de "termes menors". La part nova de la ciutat romana és l'actual conjunt arqueològic d'Itàlica. Els amples carrers segueixen un

Amfiteatre d'Itàlica

traçat ortogonal formant illes de cases de diversa grandària i mostrant unes voreres porticades.

Quant a enginyeria d'aigües, la ciutat antiga estava ben proveïda amb un aqüeducte del segle I, procedent d'unes fonts prop del riu Guadiamar, i que tenia el seu *specus* majorment soterrat. La ciutat nova, per la seva banda, disposava d'una nova construcció de formigó revestit de maons. Dels diferents dipòsits de distribució de les aigües, només se n'ha identificat un prop de les termes majors. Les aigües residuals circulaven per un sistema de clavegueres encara visibles per sota de les reixes de les cruïlles.

Les principals restes visitables són:

a. Grans *domus*: A la nova urbs hom hi construï ingents vivendes que seguien l'esquema tradicional de planta itàlica al voltant d'un atri i l'estètica hel·lenística que aportava un peristil porxat i obert a un jardí. Destaquen:

- la casa de l'Exedra, amb les seves pròpies termes, un pati porticat amb pilars cruciformes, una bella font i una palestra rectangular que acaba en la gran exedra que dona nom a l'habitatge;

- la casa de Neptú, també de proporcions colossals, amb termes privades i mosaics de gran bellesa, com ara els dels triomfs de Neptú i de Bacus amb els seus respectius seguicis i el d'una ciutat emmurallada amb un laberint;

- la casa del Planetari, dita així pel mosaic que conté els bustos de les set divinitats dels planetes que donen nom a cadascun dels dies de la setmana;

- la casa dels Ocells, organitzada entorn d'un peristil;

- la casa d'Hilas, amb un mosaic amb Hèrcules i el rapte de l'heroi homònim;

- la casa del Pati Rodi, estructurada a partir d'un pati que té una de les quatre galeries porticades més alta que la resta.

b. El Traianeum era un temple dedicat a

Trajà, octàstil i rodejat d'una plaça porticada amb exedres.

c. L'amfiteatre, construït extramurs, era un dels amfiteatres més grans de l'imperi, amb una capacitat per a uns 25.000 espectadors. La graderia o *cavea* estava formada per tres nivells, dels quals es conserven parcialment els dos inferiors, i estava separada de l'arena per un *pòdium*. Al bell mig hi havia la fossa *bestiaria*, una cambra subterrània que funcionava com a zona de serveis per als espectacles: gàbies d'animals que eren enlairades per elevadors, estances per al culte dels gladiadors sobretot a les deesses Nèmesis i (Juno) Celeste, sincretisme romà amb la divinitat púnica vinculada a l'inframón Tànit.

d. Les termes: Itàlica tenia almenys dues edificacions de banys públics, les termes menors a la *vetus urbs* i les termes majors o "de la Reina Mora" a la nova ciutat *adrianea*, les quals ocupen tota una illa i disposen, a més del circuit termal convencional, de biblioteca i palestra.

e. El teatre, construït a finals del segle I aC fora del recinte emmurallat i aprofitant la falda del Cerro de San Antonio, acollia representacions escèniques però també actuacions musicals i actes religiosos vinculats al culte imperial. La seva recent restauració ha inclòs la creació d'infraestructures específiques per a la celebració d'actes culturals, de manera que actualment només és obert i visitable en el marc del calendari de festivals que acull.

6- GADES

De la mateixa manera que Arucci/Turòbriga, el districte d'Úrium, Niebla i Itàlica esdevenen models paradigmàtics del procés d'ocupació i control de la Betúria Cèltica, del procés d'exploració minera, de seqüència arqueològica completa i d'imatge de ciutat i colònia romana respectivament, Gades ens il·lumina a propòsit del desenvolupament de la indústria de salons d'època fenícia i romana, que són els dos grans estrats ocupacionals a què ens referirem en aquest text.

Els clàssics situen la fundació fenícia de la ciutat cap al 1100 aC, però l'arqueologia de

moment situa els primers nivells d'ocupació cap a finals del segle IX aC. Amb la decadència de la metròpoli fenícia de Tir, els ciutadans de Gadir es posaren sota la protecció de Cartago, la nova potència hegemònica de la Mediterrània, fins que els romans els arrabassaren aquesta condició i la batejaren amb la denominació de Gades. Tant els uns com els altres convertiren la ciutat en referent de factoria costanera i base de les rutes comercials marítimes.

Les condicions geogràfiques de la ciutat marcaran des dels seus inicis la seva història. De fet, Gadir significa "espai tancat" (pel mar). Però anem una mica més enllà en el temps per acabar de comprendre la seva singularitat. Des d'almenys el quart mil·lenni abans de Crist, estem parlant de dues illes denominades per Plini Cotinussa i Erytheia i separades per un canal, el qual va quedar reblert en una tercera part en temps de l'imperi romà. Així, es van formar dues caletes profundes i estretes aptes per al trànsit marítim i per a l'establiment de ports comercials i de factories pesqueres: una d'exterior oberta a l'Atlàntic i una d'interior orientada al mar de la badia.

Aquest primitiu nucli urbà d'origen fenici fou ampliat al segle I aC per Luci Corneli Balb Menor amb una nova ciutat o neàpolis, que es correspondria amb el que avui és el barri del Populo i que prosperaria enormement en

temps de Juli Cèsar i Octavi August. De fet, aquí hi trobem el que és l'edifici públic més gran excavat fins ara, el teatre. Però anem a pams i desglossem les principals restes arqueològiques de la ciutat:

a. El jaciment arqueològic de Gadir, on podem observar el traçat dels carrers, les cases i les eines del segle IX aC. Se'n conserven vuit vivendes, construïdes amb fang i argila, distribuïdes en dues terrasses i organitzades al voltant de dos carrers empedrats. Completa la panoràmica l'esquelet d'un habitant del segle VI aC, de nom Mattan, que va morir dramàticament en el marc d'un gran incendi. A més d'aquestes restes fenícies, també s'han conservat les restes d'una fàbrica romana de tractament del peix, amb les seves piscines dipòsits per a la conservació en salaó.

b. La factoria de salaons, ben a prop de l'anterior jaciment i situada a la mateixa zona limítrofa amb la caleta oberta a la badia abans descrita. Aquest espai, dedicat íntegrament a la indústria del peix (cetaria), mostra com es duia a terme el tractament del peix per a l'elaboració de diferents productes alimentaris, fonamentalment salaons i salses com ara el múrex, el liquamen i el gàrum. Les restes conservades permeten identificar els grans cubelles on es macerava el peix amb sal en un interval que anava des dels vint fins als noranta dies. Posteriorment, en aquests mateixos tancs s'as-

Piles de salaons a l'antiga Gades

saonaven les carns dels peixos i es fabricaven les diverses salses a partir de la fermentació de vísceres. Ben a prop, hi ha un sector del pati comú en què es duïen a terme les feines prèvies d'escorxament, esbudellament i esquartejament de les peces.

c. L'aqüeducte, finançat pel prohom gadità Luci Corneli Balb Menor per abastir la Neàpolis del segle I aC amb aigua procedent d'unes fonts situades a més de cinquanta quilòmetres. A la capital podem veure les restes del darrer tram, que creuava l'actual istme i que estava realitzat amb blocs perforats de pedra dins dels quals circulava una canalització de plom.

d. El teatre, també finançat per Balb Menor a la mateixa època. Les excavacions han permès recuperar una part notable de la graderia i de l'orquestra, així com una galeria anular de distribució coberta amb volta de canó. Amb una capacitat aproximada de 10.000 espectadors, hom considera que és el més antic de la Península i un dels més grans.

e. L'excavació de la Casa del Bisbe, que té fonaments d'unes banys, així com altres hàbitats més domèstics. Tot plegat fa pensar als arqueòlegs que en temps dels romans aquí hi devia haver un important edifici públic.

f. Els columbaris extramurs, datats del segle I dC, són fins ara l'única evidència de la necròpolis romana. Es tracta d'unes edificacions en forma de cambra funerària amb compartiments per a l'emmagatzematge de les urnes que contien les restes incinerades.

L'excavació d'aquests jaciments ha permès treure a la llum diferents peces, la majoria de les quals són exposades al Museu Provincial, situat en un edifici neoclàssic que va formar part del convent de San Francisco i que fou adaptat més tard per ubicar-hi l'Academia de Bellas Artes. Entre les peces més destacades de la secció arqueològica cal esmentar:

- els sarcòfags antropoides fenicis de grans dimensions;
- la col·lecció de cinc terrisses que representen bustos femenins en posició d'adoració;
- els bronzes de Melkart de Sancti Petri;
- els mosaics romans amb representació de tritons;
- l'estàtua colossal de Trajà de Baelo Claudia;
- el retrat imperial de Lívia de Medina Sidonia;
- un dibuix del far romà fet en carbonet sobre la paret de morter d'una de les cubelles de la factoria de salaons;
- un pedestal en honor d'Alfia Domitia Severiana, flamínica perpètua.

Baelo Claudia

7- BAELO CLAUDIA

La fundació de Baelo Claudia té lloc a finals del segle II aC i ve motivada pel desenvolupament de les indústries de salaó de peix i elaboració del gàrum, i també per l'auge del comerç amb el nord d'Àfrica. El període de màxima esplendor de la ciutat comença amb l'emperador Claudi, que li atorga l'estatut de municipi romà, i s'allarga fins a la fi del segle II dC, moment en què comença una lenta decadència que, llevat d'una puntual revitalització a cavall dels segles III i IV, en provocarà l'abandonament definitiu al segle VII.

Baelo Claudia, probablement per la seva fundació *ex novo* sense estar condicionada per un hàbitat anterior, és un exemple paradigmàtic de l'urbanisme romà. Seguint una planificació ortogonal, ubica en la intersecció dels dos principals vials l'àrea forense amb els edificis administratius, religiosos i comercials més importants. De fet, a la ciutat és possible localitzar-hi tots els elements representatius que conformen una ciutat romana: temples, basílica, cúria, mercat, un edifici d'espectacles (en aquest cas, un teatre), termes, barri industrial, aqüeductes, la muralla sencera, zona residencial amb les vivendes, les necròpolis extramurs, etc.

Proposta de circuit:

a. Porta i necròpolis est: seguint el programa arquetípic vitrubià, la ciutat mostra dues necròpolis a banda i banda de les vies d'accés per l'est i l'oest; n'hi ha una tercera més tardana situada entre l'aqüeducte oriental i la carretera d'accés actual. La necròpolis de la porta est presenta una alta densitat en tombes corresponents als dos rituals d'incineració i d'inhumació. Les tipologies de tomba són les conegudes arreu (fosses comunes amb urna funerària i vasos d'ofrenes indicades amb pedestals, cubs i *cuppae*, que alternen amb mausoleus més esplendorosos). Tanmateix, les necròpolis de Baelo Claudia inclouen elements més originals, com ara les formes turriformes, associades al nord d'Àfrica, i els betils, pedres cilíndriques amb base quadrada i bastes representacions humanoides, que estaven col·locades de cara al mar i fora del recinte funerari.

b. Àrea forense: estructurada entorn de la

plaça pavimentada central, segueix el programa vitrubià, amb el temple, en aquest cas els tres recintes capitolins, i la ingent basílica enfrontats als costats menors, mentre que a l'est i a l'oest hi trobem unes zones porticades, encara no del tot interpretades però que podrien ben bé hostatjar l'arxiu tabulari i la cúria. Aquest espai acaba en direcció nord amb unes escales d'accés a la plataforma dels temples de la Tríada Capitolina, els quals, enlairats aprofitant el desnivell del terreny, transmeten un clar missatge simbòlic que palesa la preponderància del mon divinal. Entre les lloses empedrades de la plaça i les escales centrals d'accés al Capitoli queda una tribuna o *rostra*, destinada als parlaments públics, al centre de la qual s'hi va aixecar l'exedra d'una font monumental revestida de marbre. Vet aquí una breu descripció dels principals edificis:

- El capitol, ubicat sobre una gran terrassa que domina la plaça del fòrum, consta dels tres temples clàssics de la tríada capitolina, tetràstils i pseudoperípters, i d'ordre corinti. Davant dels tres temples s'estén una esplanada destinada a oficiar les cerimònies religioses.

- El temple d'Isis, situat al nord-est del fòrum en una zona preferent prop del Capitoli. Aquest edifici palesa la importància que van assolir durant l'imperi els cultes orientals i el de la deessa egípcia Isis en concret. El santuari està dividit en dues zones funcionals: una de pública, que contenia la cel·la amb l'estàtua de la divinitat orientada al culte, i una de privada, amb estances reservades per als sacerdots i per als qui cercaven la iniciació a través dels rituals proposats.

- La basílica, seu on s'exerceix el poder judicial a nivell local i que consistia en un edifici de planta rectangular, executat en ordre jònic i amb dues plantes d'alçària. En els murs interiors de la construcció, hom hi troba uns bancs revestits amb plaques de marbre, i en una de les capçaleres, la tribuna des d'on els magistrats impartien justícia. Aquí fou on es va trobar la monumental escultura de l'emperador Trajà exposada actualment al Museu Provincial.

c. El mercat: si bé l'activitat comercial i artesana tenia lloc a les petites *tabernae* amb façana al carrer, d'una sola habitació per despatxar i

amb altell configurat com a vivenda, que veiem arreu, a ciutats d'una certa importància també existia un *macellum*, que es correspondria amb el nostre concepte actual de mercat. Aquest edifici independent, prop de l'espai forense, tindria la titularitat municipal i consta de deu botigues de venda de productes alimentaris.

d. Teatre: localitzat a la part més occidental del recinte emmurallat, el teatre aprofita el pendent del terreny per assentar-hi la graderia o càvea. Tot i ser una construcció de petites dimensions, no deixa de reproduir un esquema similar a tot arreu: la representació tenia lloc al *pulpitum*, escenari molt decorat amb fonts i altres elements i tancat per darrere pel mur de la *frons scaena* ornat amb pilastres. En aquest teatre proliferen portes i corredors a l'aire lliure per facilitar l'entrada i col·locació predeterminada dels espectadors segons el seu estatus social.

e. Termes: aquests són els únics banys públics coneguts fins ara però les seves petites dimensions fan pensar en l'existència d'unes termes més grans en algun altre punt de la ciutat per excavar. La façana dona al *decumanus maximus* i consta de porta central, flanquejada a banda i banda per quatre botigues, i portes secundàries. Seguiria el funcionament estandarditzat d'aquest tipus de serveis a tot l'imperi, basat en l'alternança entre piscines fredes, temperades i calentes, en un itinerari que també passava per sales d'unció amb olis i estimulació de

la circulació amb l'ajut d'estrígils i altres instruments específics de massatge, i que també incloïa una estona de sauna. Altres possibles serveis, però no confirmats encara per les excavacions a Baelo, són la biblioteca i la palestra.

f. Barri industrial, format gairebé exclusivament per factories de salaons: aquestes zones industrials són molt característiques de les zones costaneres del llevant i del sud peninsular, car segueixen la ruta de les tonyines que venen de l'Atlàntic al Mediterrani a pondre-hi els ous. En el cas concret de Baelo, hi trobem petites instal·lacions, com ara les dues situades a l'est del *cardus maximus*, les quals consten d'una àrea de neteja i esquarterament amb una o més cisternes d'aigua, seguida d'un espai d'emmagatzematge dotat de cubelles per assaonar el peix i macerar les salses. Per contra, a l'extrem oest del mateix *cardus maximus*, s'hi ubica una gran factoria, la qual a més tenia uns tancs de forma troncocònica, i altres dependències d'emmagatzematge per a àmfores, *dolia*, xarxes, etc.

g. Vivendes domèstiques: situades a l'àrea industrial, a la part baixa de la ciutat, trobem dos habitatges d'uns cinc-cents metres quadrats, que organitzen les habitacions entorn d'un pati porticat i que comptaven també amb un pis superior, com testimonien els vestigis d'una escala d'accés.

Mosaic de *Los pájaros* a Itàlica

PER SABER-NE MÉS

Els autors antics que es refereixen més als aspectes tractats en aquest turisme arqueològic són:

Plini el Vell en el cas de les indústries mineres i metal·lúrgiques (llibre XXXIII de les *Histories Naturals*), però també per a la indústria dels salaons i del gàrum (llibre XXXI) i per a les descripcions de la geografia hispànica (llibre III).

Estrabó també dona uns bons apunts sobre la geografia de la Turdetània, Baelo Claudia i Gadir en el seu llibre III, inclús hi tenim el relat

de la seva fundació mítica (III, 5, 5), molt probablement deutor de Posidoni.

Els bronzes de Vipasca són una de les fonts fonamentals del dret hispanoromà en general i sobre la mineria i els metalls en particular.

Vitrubi pel que fa a urbanisme i arquitectura (llibres III i IV sobre temples i ordres, i llibre V sobre els edificis públics), però també per a la descripció d'enginyers, com ara el cargol d'Arquimedes i la bomba de Ctesibi (llibre X).

Apià és segurament l'autor que més concreta sobre Itàlica (llibre 38).

Tit Livi recull els cinquanta primers anys de la conquesta d'Hispania a partir del llibre XXI (inici de la segona guerra púnica) fins al llibre XLV.

Pel que fa a Río Tinto, tenim el catàleg del museu miner, coordinat per Aquilino Delgado, publicat el 2006 i consultable en línia a l'espai web següent: <http://fundacionriotinto.es/my-product/catalogo-museo-minero>

Quant a la mineria romana, l'audiovisual més complet que he vist és l'episodi de la sèrie documental de RTVE, presentada per l'enginyer i historiador Isaac Moreno i consultable a <https://www.rtve.es/play/videos/ingenieria-romana/mineria/5774118/> (vid. Imatges Ríotinto a partir del minut 34).

Sobre les indústries de salaons, dona una panoràmica actualitzada de la badia de Cadis la ponència del professor José Ángel Expósito, "La industria de salazones de época romana. El contexto del sinus Gaditanus" (2011), dins del volum *Estudios Recientes de Arqueologia Gaditana* (pp. 213 a 233), consultable a https://www.researchgate.net/publication/329486012_La_industria_salazones_de_epoca_romana_El_contexto_del_Sinus_Gaditanus

Cal destacar, tanmateix, la vigència del petit article de Julia Beltrán de Heredia sobre la factoria de gàrum i salaó de peix a Bàrcino (2001), dins de la publicació *De Barcino a Barcinona* (siglos I-VII). *Les restes arqueològiques de la plaça del Rei de Barcelona* (pp. 58 a 65).

I sobretot, el text clàssic de Michel Ponsich: *Aceite de oliva y salazones de pescado*, publicat l'any 1988 per la Universidad Complutense de Madrid.

Quant a audiovisuals, l'Agencia Andaluza de Instituciones Culturales té un minidocumental en línia sobre la factoria de salaons de Gades, visible a l'espai: www.youtube.com/watch?v=RMoszeat46g.

En relació als conjunts arqueològics d'Itàlica i Baelo Claudia, en el canal de YouTube Gabaedu, de l'infografista sevillà Eduardo Barragán, hi podem trobar recreacions virtuals de qualitat, a les quals s'hi pot accedir també des d'una pàgina-web que incorpora una breu descripció escrita: <http://italicaromana.blogspot.com/p/italica.html>.

De la ciutat d'Arucci/Turóbriga, l'ajuntament d'Aroche promociona un espai web dins del seu portal municipal amb informació detallada de les principals restes arqueològiques, que és:

<https://www.aytoaroche.es/pagina.php?item=26> i que inclou també la reproducció del mateix vídeo de reconstrucció virtual del fòrum que es veu al centre d'interpretació ubicat a l'ermita de San Mamés i que es pot consultar telemàticament a <https://vimeo.com/38837606>.

En clau més científica, el text dels estudiosos de l'àrea d'arqueologia de la Universitat de Huelva (Campos, Vidal i Pérez Macías), titulat *La Ciudad romana de Turóbriga*, un modelo urbano en los llanos de Aroche (2000) i consultable al web <https://helvia.uco.es/bitstream/handle/10396/2847/11.6.pdf?sequence=1&isAllowed=y>.

Els resultats de les excavacions del Projecte d'Arqueologia Urbana a Niebla els trobem a la publicació *Niebla, de oppidum a madina* (2000), dels estudiosos de la Universitat de Huelva Campos, Gómez y Pérez Macías i consultable a l'espai <https://helvia.uco.es/xmlui/bitstream/handle/10396/2846/11.5.pdf?sequence=1&isAllowed=y>.

LA MEVA 'ANTÍGONA'

Marina Real i Guzmán
Institut Francesc Ribalta (Solsona)

La meva Antígona és un treball de recerca de 2n de batxillerat realitzat a l'Institut Francesc Ribalta, de Solsona, i tutoritzat pel professor Eugeni Barniol i Estany. Pertany a l'àmbit humanístic i literari, i el seu objectiu principal és adaptar la tragèdia grega de Sòfocles anomenada *Antígona* en format narratiu.

A través de la recerca sobre la tragèdia grega, els autors tràgics i una exhaustiva comparació entre l'*Antígona* de Sòfocles, la de Salvador Espriu i la de Jean Anouilh, s'arriba a l'elaboració d'una novel·la curta que versiona el mite afegint-li dinamisme i ampliant-ne l'acció, però mantenint la base dels fets, els personatges i els valors que estableix l'autor original. L'adaptació pot interessar més a aquelles persones que no coneixen l'obra original pel fet de presentar un caràcter senzill i dinàmic, apte i entenedor per a tothom. L'objectiu és donar a conèixer l'*Antígona* amb la finalitat de retornar al món clàssic, revalorar les grans obres de la literatura universal i culturitzar i encuriosir el màxim nombre de persones possible.

Per l'extensió del treball, només publiquem la creació literària que ha aportat.

PRÒLEG

La ciutat de Tebes esdevingué un indret aparentment plàcid després que Èdip, el pare, matés l'esfinx Cadmea, que feia la vida impossible als nostres habitants. Tot i així, em cal precisar que la nostra nissaga, la dels labdàcides, sempre tingué una maledicció al damunt. Des de temps immemorials, els nostres avantpassats van tenir seriosos problemes per prendre el poder del regne, ja fos per cobdícia o per venjança, però fou a partir del naixement d'Èdip que tot es va complicar en excés.

Èdip, després de ser abandonat pels seus pares, Iocasta i Laios, va aconseguir sobreviure i tenir una nova família que l'estimava, però amb la mala sort que l'oracle de Delfos li va dictar un destí inequívoc: matarà el teu pare i et casarà amb la teva mare. Èdip, que sabia que era incapaç de cometre aquells actes contra les persones que més l'havien ajudat després de ser abandonat, va arribar per casualitat a la ciutat de Tebes. Abans, però, un seguit d'homes es van interposar en el seu camí fins al punt que es va veure obligat a matar-los gairebé a tots en aquella mateixa cruïlla de camins. En arribar finalment a Tebes, va trencar amb la problemàtica de l'anomenada esfínx resolent l'enigma que aquesta li va proposar i, per tant, la va matar. Com a recompensa, fou el nou rei de Tebes en substitució de Laios, mort recentment, i s'enamorà de la seva nova esposa, Iocasta, amb la qual tingué quatre fills, que som Etèocles, Polinices, Ismene i jo.

Sense ser conscient de la seva desventura, mai no havia pensat que l'oracle es referia als seus pares biològics. Quan a poc a poc es descobrí la veritat, la mare, o l'àvia, es va suïcidar, i com molts ja deuen saber, el pobre pare, desesperat, no va poder fer res més que arrencar-se els ulls davant d'aquella dolorosa mentida amb la qual havia viscut durant tants anys.

El pare i jo vam arribar fins a Atenes, on vam intentar oblidar totes les desgràcies que havíem patit recentment. Temps després, Ismene i la seva innocència també es van unir per ajudar el pare, tot i que aleshores tot ja estava en calma: el més difícil ho havíem passat el pare i jo. D'altra banda,

els nostres germans, Etèocles i Polinices, van rebutjar fermament el pare, segurament posseïts pel desig de governar la ciutat en lloc seu. Però el que no esperaven era que l'auspici que va proclamar el seu pare pogués arribar a ser tan fidel a la realitat: "La vostra avarícia i el vostre egoisme no us conduiran cap al bon govern, sinó que us enfrontaran com a germans i us causaran no tan sols una, sinó dues terribles calamitats".

LA GUERRA DELS SET CABDILLS

A l'inici, durant el primer any, Polinices s'exilià a Argos mentre Etèocles regnava a Tebes. Després, aquest hauria de cedir el tron al seu germà i així successivament. Polinices va trobar un bell món a Argos, una bella muller, un paratge despreocupat, on semblava haver-se oblidat del seu desig ferotge d'ostentar el poder polític. Però, per diverses raons, Polinices aconseguí també el suport d'Adrast, rei d'Argos, i de tot el seu exèrcit argiu, que li oferien ajuda per recuperar el poder absolut sobre la ciutat de Tebes. L'anomenada Guerra dels set Cabdills va esclatar tot just quan finalitzava aquell any de regnat, quan, com era d'esperar, Etèocles no va voler deixar el seu preuat càrrec al seu germà. Així és que, declarada la guerra als tebens, el bàndol argiu es va posicionar a les portes de la ciutat, que justament eren set, una per a cada heroi. Un cop van tenir la ciutat reclosa, el combat va convergir en els dos germans, que van enfrontar-se en un sanguinari duel, i així reduïren tots els motius d'una guerra civil a un conflicte fraternal. Tots dos moriren en el combat, cos a cos, tal com estava previst, però la maledicció no va cessar amb la seva mort, sinó que tot just començava.

Després que aquesta nova catàstrofe caigués sobre la ciutat, fou Creont, precisament el nostre oncle (germà de Iocasta), qui reprengué el govern. El nostre "estimat" oncle, oblidant-se de tota la família –la meitat de la qual ja era morta, fins i tot Èdip–, va dedicar-se plenament a reorganitzar la *polis*, o això deia, tancant de pressa l'etapa bèl·lica que havíem travessat recentment per garantir noves oportunitats i una vida finalment tranquil·la als habitants, força desesperats en aquest punt.

1. TRAÏCIÓ

"Ciutadans de Tebes! Com ja sabeu, el nostre rei, sempre lleial i bon governant fins a l'últim dia, ha mort en mans del seu propi germà. És per aquest motiu que crec que és convenient enterrar-lo amb el major honor i agraïment possibles, per haver sabut governar tan dignament aquest poble. Per contra, Polinices mereix restar insepult, sense que cap persona, immersa en la folia, pugui vessar ni una llàgrima per aquell home, assassí del nostre rei i traïdor dels tebens, infidel a tots nosaltres. Si em trobés en la vostra situació, no gosaria intentar anar en contra del meu edicte perquè hi haurà vigilància extrema davant del cadàver per tal que tan sols puguin gaudir del seu cos els animals que cerquin aliment. A més, si algú de vosaltres busca honorar el malvat, us cal saber que estareu deshonrant el noble i us portareu a vosaltres mateixos cap a la mort per lapidació pública. Dit això, mentre jo estigui a càrrec d'aquesta ciutat, qui li sigui fidel i generós tindrà tots els meus respectes".

–Com pots limitar-te a abaixar el cap amb tal submissió? –vaig preguntar a Ismene.

–Jo tampoc no estic d'acord amb aquest edicte, però què proposes? Tu i jo ben soles davant d'aquest destí tràgic que ens ha tocat viure, i encara tens força per enfadar-t'hi? Jo encara penso en la dissortada mort dels nostres germans...

–Creus que jo no hi penso? És precisament l'estima que els tinc que em fa voler donar-los sepultura a tots dos. Polinices va actuar en contra d'aquesta ciutat, és cert, però és ben sabut pels déus que tothom mereix ser enterrat després de la mort. Creont ens demana allò que Zeus mai no ens imposaria!

–Germana, t’has agafat la mort dels nois molt a la defensiva, et cal assumir-ho. A més, què vols fer tu sola? Una dona que es vol rebel·lar sense cap home al costat! Quina bogeria, les dones no estem fetes per a això ni mai no ho estarem, sembla que no ho sàpigues.

És evident que Ismene no estava feta per a res que sortís dels límits del que estava permès a una dona, però a mi, sincerament, tant me feia; actuaré sense la seva ajuda. A més, Creont estava posant en dubte donar sepultura a un mort, una tradició mil·lenària que no es podia prohibir, encara que no fos una llei escrita. Des que vaig sentir aquell discurs fals i mancat d’humanitat amb què Creont pretenia guanyar-se l’admiració dels ciutadans, vaig saber quin seria el meu paper: enterrar Polinices, encara que em costés la vida.

–Ismene, crec que el més just és enterrar el nostre germà, que es mereix descansar en pau en les mateixes condicions que Etèocles, com a germans que s’estimaren fins a morir per una causa tan estúpida com és la disputa del poder, que sempre aconsegueix enfrontar els mortals. Abans que intentis aturar-me, et diré que ho tinc molt clar, és a dir, que ho faré, amb el teu suport o sense.

–Com pots ser tan egoista! L’únic que aconseguiràs amb això és morir apedregada per tothom, davant de tots els tebens, ja ho has sentit! No n’has tingut prou amb totes aquestes morts que encara vols fer-me patir la teva? Només ens tenim l’una a l’altra, germana.

–Jo només sé que em tinc a mi mateixa. Enterraré Polinices per fer justícia i demostrar que no hi tinc res a perdre. Perquè si renunciés a un amic, encara pots tenir-ne un altre; si perds un marit, em sap molt de greu, pots cercar-ne un de nou, però si perds un germà, tenint els pares morts com ho estan els nostres, és insubstituïble. El mínim que puc fer és garantir el seu descans donant-li sepultura.

–Amb mi no hi comptis. I tu t’ho hauries de repensar. No és covardia, sinó prudència i fidelitat a la pàtria. Les lleis hi són per complir-les, si us plau, pensa-t’ho bé.

Molt bé, una vegada vaig ratificar el meu pressentiment que m’hi hauria d’enfrontar tota sola, vaig començar a pensar com ho faria. Volia fer-ho? Sí, això segur, però potser Ismene tenia una part de raó i es tractava del meu orgull. A mi m’era completament igual perdre-ho tot, perdre l’honor, la poca família que em quedava, o perdre la vida, perquè creia que, en el fons, el meu seria un acte de fidelitat cap a tot això que em furtarien. Però què significaria, per a tothom qui m’apreciava, perdre’m, desaparèixer? Vaig dubtar. Què faria Hèmon en aquesta situació?

2. Ἔρως

–Antígona, estimada! Com te trobes? He pensat que demà podríem passar el dia junts. Ara que el meu pare està tan ocupat governant la ciutat, podem deslliurar-nos de la seva atenció. Potser podríem començar a pensar en les noces, si en tens ganes.

Hèmon és el millor. Crec que m’estimava, i alhora em deixava l’espai que necessita una persona tan solitària com jo. És un sol i la veritat és que, en aquest punt, sabia que era una cosa més que hauria de deixar enrere quan em decidís a fer el pas. Perdre-ho tot també l’incloïa. El que em preocupava és què faria ell davant la desesperació. Tanmateix, no hi podia donar més voltes, ho havia de fer i ho tenia assumit. Em sap greu, Hèmon, sempre t’estimaré.

–Hèmon... Sí, és bona idea. Bé, doncs, ara em sento una mica confusa, estic una mica aclaparada amb el tema de l’edecte, però sí, és clar, demà ens tornem a veure. Necessito una mica d’ànims i estic segura que amb tu em sentiré millor.

–Sí, l’edecte... No pateixis, així ens n’oblidarem una mica.

-Oblidar-me'n? Sé que tu mai no has hagut de bregar en una situació com aquesta, però posa't al meu lloc, és impossible deixar-ho de banda, no entenc com el teu pare ha pogut sentenciar tal cosa. No té ni idea de com n'és d'important.

-Bé, Antígona, estic amb tu, però és el meu pare, sé que no ho ha fet amb malícia i només ha actuat amb duresa per tancar aquesta dolorosa etapa i començar una nova vida a Tebes, i és el que hauries de desitjar, sobretot tu. No et preocupis, potser no dona suport al nostre amor però no et vol cap mal; mentre no facis cap bogeria, no hi ha cap perill.

-Ja... si tens raó, però és difícil d'acceptar.

-No estaràs pensant a fer alguna cosa al respecte, oi? Antígona. No ho podria suportar.

-No... no t'amoïnis. Tens raó, hem de tancar aquesta etapa i intentar no pensar-hi més, a veure si finalment aconseguim que la pau arribi a la ciutat. I ser feliços junts, ara que ja ha passat la guerra i aviat ens casarem...

-Antígona, et conec, no crec que ara vulguis deixar de pensar-hi de la nit al dia. Estic segur que en portes alguna de cap, i em fas patir com mai. Promet-me que no faràs cap bestiesa, si us plau.

-Hèmon, no t'hi capfiquis més, de veritat, l'últim que vull ara són més problemes.

-M'estranya que no busquis venjança, sincerament. Promet-m'ho, estimada.

-D'acord... sí, t'ho prometo... Au vinga, demà ens trobem a l'àgora, doncs?

-Sí, t'hi espero.

Crec que van ser les paraules de la meva vida més difícils de pronunciar. Sabia que estava mentint, però quina altra cosa podia fer? Era millor per a ell. La veritat és que m'hauria agradat explicar-li el meu pla amb detall i que entengués per què necessitava donar aquest dret a Polinices. De fet, m'hauria encantat ser franca i sincera com acostumava a ser amb ell, però sabia que el destrossaria i aquesta senzilla imatge em partia el cor. De totes maneres, crec que es va adonar que no era habitual en mi quedar-se de braços plegats, i a més davant d'aquesta escena tan brutal, però vaig preferir que fes suposicions que no pas que sentís anunciar la meva mort dels meus llavis. Em dolia deixar Ismene, ella que deia que estava tan sola, encara ho estaria més i, tot i que hagués nascut amb la por ficada dins els ossos, era la meva germana. A banda d'ella, no tenia més família, perquè ja us podeu imaginar que a Creont no el considerava part d'aquesta.

L'existència d'Hèmon va ser l'única cosa que em va fer dubtar realment. Sempre és l'amor allò que més ens fa dubtar o decidir, sempre ens capgira tot el que tenim a dins sense avisar-nos del trasbals. I em sembla bé, és el més poderós que tenim els humans, de vegades l'última esperança per continuar vivint, viure per algú més. Ningú no m'havia estimat ni m'estimaria com ho feia Hèmon, però el meu cas era massa desesperat per deixar que l'amor s'hi interposés. Malgrat tot, l'amor gairebé va superar la meva valentia, l'ambició i l'orgull fins que no vaig haver comès l'acte, i és bonic, però empipador. Trobo que jo no soc com Ismene, jo em valc per mi mateixa i considero que cal lluitar per allò que és just i per les tradicions justament acceptades. No sé si això és bo o dolent, però aquesta mena d'egoisme i aquesta impulsivitat meva fan que sigui feliç o, com a mínim, fan que intenti aconseguir tots els meus objectius per ser feliç. Perquè també va ser l'amor fraternal que sentia per Polinices allò que em va impulsar a renunciar a la meva vida. I si jo tinc la seguretat que he d'enterrar el meu germà, l'enterraré encara que em costi la vida, perquè no em fa por perdre-la. Al final, què pot tenir la mort que sigui tan espantosa a orelles de la gent? Pot ser pitjor que la vida? Que aquesta vida plena d'injustícies? Qui sap si l'Hades serà un món paral·lel

que compensa el real. M'és igual, realment. És per això que se'm fa estrany dubtar en certs moments d'una cosa tan òbvia, que sé que he de fer. I dubtar per amor. Suposo que sempre havia pensat que l'amor era un inconvenient més a la vida, una càrrega física i emocional que, en el meu cas, m'impediria ser jo mateixa, perquè jo soc només jo, sola. Ara em trobo pensant en aquest discurs romàntic que em faig i veig que, encara que no m'agradi acceptar-ho, soc com la majoria d'éssers humans. L'amor és un vincle que m'ha unit en cos i ànima a una altra persona que, contra tot pronòstic, he estimat igual o més que a mi mateixa. No hi ha res de dolent en enamorar-se. Jo no he deixat de ser com soc, no soc dependent d'ell ni m'he transformat en una dona submissa, de la mateixa manera que crec que Hèmon és l'home que desitja ser i és amb la persona que estima. Cal passar per etapes de passió, avorriment, necessitat o indiferència, sense deixar que el temps us converteixi en la mateixa persona insípida. L'èxit del nostre amor es deu al respecte mutu. Bé, i també, de moment, a l'entusiasme i la devoció pròpia dels joves que s'estimen tan a flor de pell.

Vaig saber que el seu futur esdevindria insofrible, n'era conscient i el vaig condemnar. Això no s'hauria de fer mai, però jo no tenia opció. Per la meva família perduda, tot el meu llinatge, i en honor de tots aquells que van morir amant la vida, jo faria justícia, perquè no només es tractava d'un tema personal, era un cant a la vida, a la justícia divina i un acte de rebel·lia per despertar les consciències de tots aquells tebens, atenesos o peloponesos que se sotmetien diàriament als dictats terrenals. Els déus tenen un poder irrefutable, però ara els humans prenien protagonisme, tots ells, i les paraules de Creont no tenien més validesa que les meves per ser rei, un rei de fa dos dies.

Tornant cap a casa vaig veure el cos de Polinices i uns guàrdies que vigilaven que ningú no s'hi acostés. La meva còlera augmentava per moments. Veure'l allà, sense vida i entregat a la natura que el devoraria, em va fer refermar la meva decisió. Es trobava gairebé a les portes de la ciutat, en un descampat. Ni tan sols van voler amagar o dissimular la seva presència: volien que tothom el veiés, que veiéssim un traïdor que estava rebent el que es mereixia. Jo només era capaç de veure un home privat d'un dret primordial, sent objecte de burles i insults, que es filtraven a través de la seva pell morta. Això no podia continuar així, havia d'actuar i ho havia de fer de seguida.

3. POBRA GERMANA, POBRA DE MI

Ismene

Tot i advertir-la, ha anat a la seva. Aquest matí, quan he passat per davant del cadàver, que cada dia visitava per fer-li costat d'alguna manera, ja no hi era. Encara que no m'hi pogués acostar, ni fer res al respecte, m'agradava portar flors o algunes paraules de suport al seu cos, que era l'únic que ens quedava d'ell. No sé si des de l'Hades o des de la mateixa terra aspra on jeia, em sentia i entenia la meva tristesa frustrada, que no tenia cap altre remei que acceptar. Anar-lo a veure es va convertir en una tediosa rutina, que cada vegada valorava més, si més no per demostrar a tothom l'estima que jo li tenia. Però, des que tant ell com Etèocles van morir, em trobava sola. Antígona estava decidida a enterrar-lo, i mentre maquinava el seu pla, estant dreta al meu costat, ja no hi era realment, estava massa absorta en els seus pensaments. I ara ja no hi és ni una mica.

Sigui com sigui, em mantenia viva el fet de tenir el cos del meu germà, encara que fos a una distància considerable, insepult i cada vegada més brut, sec i magre. Però aquest matí ja no hi era. Era qüestió d'hores, però en veure el descampat solitari el meu enorme buit interior s'ha intensificat sabent que ara sí que ho havia perdut tot. Tan bon punt creuava el camí que porta a aquest descampat, he vist algunes persones especulant sobre el que havia passat, i és evident que, quan m'han vist, han començat les mirades fredes i els xiuxiuejos mal dissimulats. De sobte, els guàrdies de Creont han empaitat a tothom davant la situació de nerviosisme generalitzat i semblaven furiosos, potser buscant algun sospitós o alguna idea que pogués exculpar-los de la seva ganduleria. He suposat que algú, algú com la meva germana trastocada, hauria enterrat el cos sense que

els vigilants se n'haguessin adonat i, per tant, Creont clavaria un esbronc a tots els ciutadans per trobar el culpable, però també als seus gossets per no haver estat prou atents. I tot seguit he pensat que si sabien qui havia estat l'autora dels fets, era fàcil que em relacionessin amb tot allò.

Quan el pànic ha envaït la ciutat gairebé del tot, he vist la probabilitat que em detinguessin. Fugir seria la millor opció, però és massa arriscat marxar, sabent que no tinc on anar ni ningú que m'acompanyi. Així és que davant la meva indecisió constant he preferit amagar-me, tornar a casa i fer com si no sabés res, tancar la porta amb el pestell, sí, i ningú no vindria a molestar-me sense motius.

Més tard, he sentit que buscaven Antígona, i és normal, perquè des del primer moment es va queixar d'aquesta injustícia, i en aquesta ciutat tots la coneixen prou bé per saber que aquesta noia és capaç de fer el que és impensable, independentment de les conseqüències que n'obtingui. En aquest punt, el pànic s'ha apoderat també de mi, i maleixo la meva germana pel seu afany persistent de donar la maleïda sepultura. És cert que en un primer moment li vaig dir que fes allò que volgués, perquè sabia que no serviria de res portar-li la contrària, però no sé si era conscient de què passaria si realment actuava, si estava preparada per sofrir altra vegada la mort d'un familiar, la meva última germana amb vida. Ara m'adono que estic perduda, que si l'examplen la mataran de la manera més cruel possible: el poble llançant-li pedres fins que mori, com un espectacle circense. M'imagino el seu cos, valent però menut, d'una noieta que recorda una nena, amb aquella tendresa de quan era petita, la seva cara blanca mirant-me amb els ulls verds plorosos, de sobte aclucats pel cop de pedra que la fa defallir, sagna per les mans, els pits, les cames, el cap, tota despullada, cau sobre una terra que ni tan sols l'aprecia prou per deixar que mori en calma, que la converteix en un pes mort i indiferent, una vida usurpada massa aviat, sense cap pena.

L'estrèpit escandalós de la porta que cau avall i un munt d'homes que se'm tiren al damunt em treu de l'abstracció i em quedo embadalida amb aquesta nova situació. Només soc capaç de pensar que se m'emporten la vida i m'arrenquen de soca-rel, cap a no sé on. Durant el que em sembla una eternitat, em trobo mig desmaiada entre els braços d'aquells homes, que m'agafen sense cap mostra de sensibilitat. Després de rumiar el futur d'Antígona, estic disposada a mentir i ajudar-la en tot allò que pugui apaivagar les conseqüències dels seus actes. Si Creont es manté ferm en la seva decisió de matar-la, m'haurà de matar a mi amb ella, al·legaré que he sigut la seva còmplice fins a l'últim moment, i moriré per ella si és necessari, perquè ella és l'últim que em queda i, si mor, prefereixo morir també jo abans que caminar desolada per aquest món.

Pobra germana, pobra de mi.

4. COBDÍCIA

Creont

Estava dormint tranquil·lament quan un pensament precipitat m'ha desvetllat del son. Alguna cosa em diu que serà un dia complicat quan m'aixeco del llit. El palau està submergit en un silenci habitual, ja que encara és molt d'hora, però noto l'ambient tens, noto que alguna cosa ha canviat. Els servents fan la seva feina amb calma i efectivitat, el jardiner arregla els arbres amb destresa i el cuiner ja em prepara l'esmorzar tan bon punt em veu.

—Bon dia, senyor. Ha tingut un son agradable?

—Sí, sí, no es preocupi. Escolta'm, no has vist pas Hèmon per aquí?

—No... Em sembla que ha sortit amb Antígona.

–Ah, molt bé, ja seria hora que es casessin i em donessin un net. Per cert, saps si ha passat alguna cosa a la ciutat? Pressento una certa agitació per aquí fora.

–No, senyor. No en sé res, però, si ho vol, puc sortir a demanar què passa.

–No, no, no hi pateixis, tu continua preparant l'esmorzar, que amb això ja en tens prou.

Mentre aquest pobre home s'esforça a preparar alguna cosa que satisfaci el meu fi paladar, m'acosto a la cambra per veure la meva Eurídice. No vull desvetllar-la, però estic massa avorrit. Continuo pensant en els carrers avalotats amb gent inquieta, però intento calmar-me. Si hagués passat alguna cosa important, hauria estat el primer de saber-ho. Cal recordar que soc el rei de Tebes i res no em passa desapercebut. És clar, fa poc temps que ho soc i encara no m'hi acostumo, però no m'he de preocupar de res, jo. Al contrari, són els meus servents els qui han de córrer per mantenir-me al cas del que s'esdevé al meu voltant. I ara, potser ja és hora que la meva dona faci alguna cosa per mi, que la veig massa relaxada.

–Eurídice, estimada, desperta't, que ja ha sortit el sol! Vine, treu-te aquesta camisola tan lletja, que et cobreix el cos tan bonic que tens.

–Bon dia, senyor. M'agradaria descansar una mica més, ahir vaig estar preparant la festa de la setmana vinent. Creont, estimat, deixa'm estar.

–Creus que decidiràs el que vols fer i quan? He dit que et treguis la roba immediatament, bonica. Si vas triar ser la meva esposa és perquè desitjaves servir-me, oi? Vinga, no siguis tan eixuta.

–Senyor!! Sento interrompre d'aquesta manera... però és molt important.

–Què t'has cregut, miserable? Sigui el que sigui, creus que tens dret d'irrompre així al meu palau? No saps que tinc uns esclaus que estaran encantats de servir-te?

–Sí, ho sento, majestat. Però... és un assumpte que crec que li interessarà, ja que té a veure amb una prohibició que vostè va proclamar fa uns dies.

–Com? No em vinguis amb ximpleries que no tinc temps. No veus que el meu càrrec és el més lloable i admirable?

–L'hi he d'explicar, Creont. Però que sàpiga que no he estat jo el culpable de res, tan sols m'ha tocat venir a fer de missatger. Però la culpa és de tots. Bé... realment no és de ningú...

–Au va, doncs, digues.

–Doncs estàvem vetllant el cos del mort, Polinices, quan... Bé, ens hem desvetllat, és a dir, hem mirat cap al cadàver i... no hi era.

–Com dius?

–Han robat el cos.

–I m'ho vens a dir amb aquesta parsimònia, noi? Ja pots afanyar-te a trobar dues coses, i ben de pressa: el cos i el culpable.

–Però no he estat només jo, això tingui-ho en compte. I sí, sí, senyor, és que no sé com ha pogut passar.

—Que consti que estic molt enfadat i decebut amb vosaltres, perquè no em puc creure que us hàgiu concedit el luxe de desobeir una ordre meva. Què fèieu, una becaina?

—Senyor, no... Bé, potser ens hem despistat una mica, però us prometo que ha passat tot molt de pressa i no sé com ha pogut...

—Ja està bé, calma! En realitat, no m'estranya tant, els diners ennuvolen la ment dels homes. Qualsevol miserable pot haver-se endut el cos per enterrar-lo a petició d'algú altre a canvi de monedes. Comença a narrar-me els fets amb una mica més de serenitat, si et plau. I que algú digui als altres guàrdies que s'afanyin a descobrir què ha passat i comencin a detenir qualsevol sospitós.

—Moltes gràcies, senyor. Bé, doncs tot va començar ahir al vespre. Estàvem els meus companys i jo vigilant la zona i, a mesura que es va anar fent fosc, vam decidir menjar alguna cosa per estar més alerta. He de dir que aquí ve el nostre error, i és que quan vam disposar-nos a menjar el que havíem portat vam adonar-nos que el cadàver estava en plena fase de putrefacció i no era possible ingerir res en aquell escenari i amb aquella pudor. Sabem que no és una bona raó per allunyar-se'n, però no hi havia ni una ànima, ni ahir ni cap dia a aquelles hores, ni tan sols els savis passejaven entrada la nit. Potser no vam ser del tot prudents, i he d'admetre que estava convençut que a aquestes altures ningú no voldria apropar-se a aquell cos, gairebé irrecognoscible. De seguida que ens vam atipar, vam adonar-nos de com era d'improbable que algú el toqués i, confiant-nos un pèl massa, vam acomodar-nos uns metres més enllà.

—Però amb quin permís us retireu a descansar? Quina falta de respecte! Ho sabeu? Els vostres llocs de treball són perfectament substituïbles, i estic segur que molts ciutadans sense cap ocupació estarien encantats de ser els fidels servents del seu apreciat rei.

—Rebi les nostres més sinceres disculpes. Cal esmentar que hem fet vigilància força dies sense parar. No és excusa, però en algun moment el nostre cos ens demanaria descans, si més no, per garantir de nou la bona guàrdia. Nosaltres acceptem la culpa, però és evident que cal reconèixer un dret tan principal com és aquest de reposar. Tant se val, l'important és que la comoditat del paratge ens va submergir momentàniament en un son lleuger, anhelat igualment, i resulta que aquells tan efímers segons van esdevenir hores en el món real. Des que els meus ulls van veure la llum, us juro senyor que tot han sigut desgràcies. Veurà, la nostra sorpresa en adonar-nos que ens havíem adormit i que, per tant, us havíem desobeït no acaba aquí. A l'alba, quan passaren els ramaders a primera hora, van fer-nos un crit d'atenció. Però ja era massa tard, perquè en apropar-nos al lloc on solia reposar el cos, vam veure que ja no hi era. L'única manera d'haver accedit al descampat sense que nosaltres ens despertéssim era escalant el penya-segat. És cert que dormíem, però hauríem sentit les passes. No es pot robar un cadàver amb tanta elegància!

—De quin penya-segat m'estàs parlant, noi?

—Sí, senyor, algú ens va dir que era un bon lloc per humiliar el cadàver perquè és just als afores de la ciutat i els tebens hi passen constantment per anar a trobar-se amb els amics ja sigui a l'àgora o als banys. A més, també és un bon territori resguardat. És una esplanada que dona, per l'esquerra, a un camí força estret i, per la dreta, a un penya-segat; és a dir que només mirant a un costat tenim la vista completa que impedeix que ningú s'acosti sense que el vegem. Aleshores, si haguéssim reposat damunt la gran roca que es troba enmig del camí estret, hauríem sentit inevitablement com s'apropava el lladre; vostè sap com és de fràgil el son dels qui hem sigut soldats.

—Ah, sí, sí, el terreny compleix totes aquestes condicions, per això mateix el vaig triar jo. Però aleshores, què creus? Que ha desaparegut per art de màgia?

—Com ja dic, altesa, crec que algú se l'ha pogut endur escalant el penya-segat, és l'única opció. Tot

i que escalar tal pendent i carregar un cos és abandonar-se a la mort i...

—Calla un moment. Així que et sembla impossible que algú sigui capaç d'escalar o, en tot cas, robar el cos de la manera que sigui sense despertar-vos a vosaltres, els guardes. Ets un mentider! Heu sigut vosaltres tres! Qui us ho ha encarregat? Per quants diners us heu atrevit a faltar-me al respecte d'aquesta manera?

No em puc creure que algú s'hagi aventurat a transgredir la llei dictada pel rei. Però, a més a més, és claríssim que han estat aquests guàrdies ximples que algú tingué la mala idea de contractar. Com tenen la indecència d'exposar-me teories conspiratives sobre si ho han fet escalant el penya-segat o han passat pel camí amb peus de plom? Han sigut ells, o qualsevol altre imbècil del mateix estil, traïts per la seva avarícia. La meva còlera augmenta per moments, ja que sembla que la meva estimada ciutat s'enfonsa sense previ avís. Els meus guàrdies m'han fallat, la meva esposa em mira amb desdeny, la meva ciutat veurà que les meves ordres no es compleixen... i què més em pot passar? Tot per culpa de la cobdícia que corromp els homes! Com pot ser que no prenguin per exemple el seu rei, una persona assenyada i conseqüent amb els seus actes? He de trobar com sigui el responsable de tot això i que pagui pel que ha fet. En aquests instants, pot semblar que el meu regnat decaigui, però no deixaré que els ciutadans em perdin la confiança per culpa d'algun d'aquests beneïts que encara ronden la noble Tebes. Els tebens m'entendran a la perfecció quan descobreixi què ha passat, n'estic segur.

Quan miro novament per la finestra, veig les cares de la gent sorpresa, encara alterada i encuriosida per no saber ben bé què ha passat aquesta nit. En realitat, són tan sols les vuit del matí, és probable que tot just hagin sortit de casa i hagin sentit els rumors del cos desaparegut. Això significa que encara anem bé de temps. Enviaré els mateixos guàrdies, missatgers, servents i esclaus a la recerca del culpable i, si no troben ningú, quedarà demostrat que han sigut ells mateixos taint-me doblement. Però, un moment, si la llei deia que estava prohibit enterrar el cos, per què algú voldria robar-lo? El més fàcil seria enterrar-lo allà mateix. Però tan enterrat que no hi ha ni rastre? Deu haver estat un home fort i valent, però mireu que covard d'amagar-se ara.

—Creont, com a missatger teu que soc, et porto notícies. Polinices estava enterrat a tocar d'on estava exposat. No es tractava d'un forat gaire profund, ja que s'endevinava lleugerament la seva silueta i terra remoguda. Suposo que, de matinada, els guàrdies no s'hi han fixat amb gaire deteniment; o no s'hi han volgut fixar. Tot i així, s'hi han hagut d'embrutar les mans per enterrar-lo.

—Tu també ho creus, oi, que han sigut ells.

—Bé, majestat, només sé que molta gent abaixà el cap davant el vostre edicte en senyal de consentiment, però estaven en silenciós desacord amb les teves paraules.

Començo a dubtar de la fiabilitat del meu missatger, ja que sembla un de nou que intenta veure'm enfonsat en la misèria. Però com ha d'estar el meu estimat poble en contra d'una llei que jo he proclamat? És impensable. Sigui com sigui, l'important és que és probable que encara no s'hagi escampat pertot arreu la notícia del cadàver desaparegut. Per tant, el més coherent ara mateix és deixar-lo al descobert al més aviat possible i fer com si res no hagués passat. Pel que fa al culpable de tot això, em proposo exculpar-lo mentre no torni a repetir aquesta bogeria que gairebé fa trastocar tota la ciutat.

Guàrdia

–Nois, torno de comunicar a Creont el que ha passat. S’ha enfadat tant que es pensa que hem estat nosaltres, per un afer de diners o alguna cosa semblant, m’ha dit. Ja podem trobar un sospitós encara que ens inventem les acusacions.

–Com a soldat fidel que soc, mai no hauria fet una cosa així, ni per diners ni per cap altra recompensa. Tothom sap que l’avariciós, el cobdiciós i, sobretot, el covard és Creont, però sembla que ell no s’adona d’això o no se’n vol adonar.

Després de discutir llarga estona sobre el caràcter despòtic del rei, veiem que hem de demostrar, com sigui, que no hem estat cap de nosaltres tres, ja que, a banda de no voler perdre el nostre càrrec, tampoc no volem decebre el rei, per molt egoista i roí que hagi confirmat ésser. Aviat, però, ens hem assabentat que els missatgers preferits de Creont –sense els quals no és capaç de prendre cap decisió– han trobat que el cos està enterrat just a la vora d’on es trobava. I nosaltres, ara hem d’obeir l’ordre de desenterrar-lo altra vegada per tornar a exhibir aquest pobre home que ha quedat desgraciat. Encara gràcies que aquesta vegada han perdonat el culpable, perquè teníem totes les paperetes per acabar penjats tots tres sense haver mogut ni un dit. Això sí, ni per bé ni per mal. Una mica de mala gana pel cansament que portem a sobre, hem estat tota la tarda per desenterrar el maleït cadàver, que ja gairebé queia a trossos. Anar cavant i traient terra, per fi hem aconseguit deixar-lo al ras de nou i, pel nostre bé, prometem estar atents a nous moviments. Ara bé, de moment ens retirem a la gran pedra que tenim a la nostra esquena per descansar, aquesta vegada amb els ulls oberts, després de tant esforç.

–Creieu que algú tornarà a intentar-ho? –vaig preguntar als meus companys.

–Home, arriscant-se dues vegades és segur que l’enxamparem. Però és cert que si tal persona té la voluntat de donar-li sepultura perquè creu que la mereix, no desistirà tan aviat. Hi ha qui diu que això és un dret primordial, oi?

–Sí, tens raó, jo mateix crec que es pot ser un energumen en vida, però no per això s’ha d’arribar condemnat a la mort. És una nova oportunitat de ser bondadós o, com a mínim, gaudir de l’eterna pau. Si els déus ho dicten, deu ser per alguna raó, no pas...

–Ei! Què és allò? Sembla una noia –interrompé el meu company.

–Atura’t! Qui ets tu? –vaig cridar-li des de lluny.

Ja al vespre, enmig de la nostra conversa, ens hem adonat que algú s’acostava al cos. De lluny semblava una nena, que venia corrent com escapant-se d’alguna cosa, fins i tot jugant. Però hem callat per veure què feia i, com posseïda, ha començat a agafar terra seca dels voltants per cobrir esveradament i sense pausa aquell cos. Nosaltres, conscients que aquesta vegada la podríem portar davant de Creont, hem començat a córrer cap a ella i l’hem agafat pels braços d’una revolada, abans que se’ns escapés de les mans. Però, sorprenentment, quan hem arribat a ella, no ha fet cap gest de voler fugir ni s’ha mostrat enrabada, sinó més aviat satisfeta amb el que acabava de fer. Havia aconseguit cobrir el cos amb bastant èxit i fins i tot havia tingut temps de deixar un petit ram de crisantems sobre el seu pit. El contrast que provocava aquella escena era realment impressionant als meus ulls. El color tan lúcid de les flors blanques sobre aquell cos mort i descompost feia pensar en la intenció i la voluntat salvatge d’aquella noia, la seva germana. Tots sabíem que era la filla d’Èdip, el qual va acabar també desafortunat i amb mala fama. Ella, amb l’orgull i la valentia del seu pare, volia dir, mitjançant aquella cerimònia, que Polinices era sang de la seva sang i, tot i

les desavinences, faria tot el possible per ser fidel a les tradicions que els déus imposen. Crec que tots nosaltres vam captar aquest missatge, i a mi em sabia greu que per un acte que jo considero de justícia acabés amb la seva vida. Potser aquest acte de rebel·lia no hauria sortit de ningú més que no fos ella, perquè ella havia sigut l'única que s'havia atrevit a contradir el rei tot i saber que moriria. Malgrat això, el poble es posaria de part seva, tal com m'havia convençut a mi. Però com sempre, ningú s'atreviria tampoc a emparar-la ni a començar una revolta, perquè d'aquesta manera posarien en risc les seves vides, i és sabut que quan es tracta de defensar els altres posant-se en joc un mateix, és preferible ser egoista i conservar la vida.

Però tornant a la realitat, la part positiva és que ja la tenim, com a prova que no havíem estat nosaltres. I per greu que em sàpiga, només queda portar-la davant del rei i que aquest decideixi què vol fer amb ella. Qui sap si potser també ell entendrà la situació i la deslliurarà de la mort que teòricament li pertoca?

6. DESTÍ INEQUÍVOC

Hèmon

Avui m'he llevat d'hora per veure Antígona al més aviat possible. Ara que la guerra ja ha passat i sembla que la pau retorna a Tebes, és un bon moment per començar a planificar les nostres noces i qui sap si tenir una criatura més endavant. De camí a l'àgora, penso en tot això de l'edicte que va establir el meu pare. L'entenc, però també entendria que els seus familiars o gent estimada volguessin donar-li el dret de sepultura i, per tant, se sentin frustrats amb tal prohibició. El que més m'estranya de tot això és que la meva estimada no me n'hagi dit ni una paraula, perquè és coneguda aquí per pensar en contra de qualsevol sentència que no concordi amb els seus valors. Per sort, de moment, encara no m'ha donat cap desgràcia per actuar desobedientment i, suposo que sent conscient que ara és el moment de casar-nos i ser feliços, no ho deixarà tot de banda per un assumpte com aquest. Em sembla.

Després d'esperar a la plaça durant una eternitat, veig que Ismene creua el carrer com si fos perseguida pel dimoni.

–Ismene! Com estàs? Et veig alterada.

–Sí, hi ha hagut un problema prop de l'erm on reposava el meu germà... Però no en sé res més, no et preocupis que segur que aquells guàrdies dormien i tan sols els han hagut de fer un toc d'atenció. Bé, jo me'n vaig, que tinc pressa...

–On vas tan esperitada? Creus que ha estat Antígona?

–No! Segur que no, no en seria capaç. Ella parla i parla però mai no s'atreveix, ja saps com és... Adeu, em sap greu acomiadar-me tan de pressa, però... Adeu, Hèmon, que tinguis sort.

I després de dir-me indirectament que ha estat la meva promesa, marxa amb la cua entre les cames. No sé si això és cert o tan sols són suposicions, però en tot cas, sembla factible. Fa més d'una hora que l'espero. I no és precisament puntual, però això ja em fa pensar que n'hi ha passat alguna de grossa. Pensant-ho bé, l'altre dia em deia que efectivament trobava això injust i totalment immerescut, però pensava que la sensació que la dominava era la pena i l'aflicció de no poder fer-hi res, i ara m'adono que era ràbia i ira continguda per la meva presència. Si m'hagués dit el que es proposava fer, no ho hauria permès, encara que m'hagués costat la vida protegir-la, i ara ja no puc. M'ha deixat plantat enmig de la plaça amb els ulls que ja em vessen i em sento tan ignorant i indefens com sé que soc. És amb ella que em sento bé, perquè potser té una valentia o una força

que jo no tinc, i l'admiro per això com a persona. Però ara que no sé ni on és, què ha fet o quan, sento que defalleixo. M'he quedat aquí ajagut pensant en què passarà ara, i és que el meu pare farà tot el possible per apartar-me d'ella, perquè la considera malèvola, i potser ni tan sols la torno a veure, si ja l'han capturat, si ja l'han condemnat, si ja l'han matat. I jo soc aquí pensant en la meva dissortada vida sense la seva, i no tinc altra distracció que lamentar-me i pregar perquè els déus puguin ajudar-la, ja que jo ja no ho puc fer.

Després de passar unes hores reflexionant i divagant per la ciutat, vull tornar a casa. L'últim que em ve de gust és trobar-me amb el meu pare, però vull tancar-me a la meva cambra i desitjar que les coses no segueixin el seu destí.

7. FALSA INDIFERÈNCIA

Ismene

Quan em desperto d'aquell desmai, veig que el malson encara no s'ha acabat. Soc al palau dels reis agafada pels dos mateixos guàrdies que em van treure de la meua llar, però Antígona és també al meu costat, bruta i amb els ulls plens d'ira. La meua sorpresa en veure-la és desmesurada, ja que pensava que l'havia perduda per sempre. Tot i la meua il·lusió inicial, de seguida m'adono que és per la punta dels cabells que encara és viva, i no és que ella estigui salvada, sinó que soc jo que he passat a ser la seva còmplice. Tal com vaig prometre'm a mi mateixa d'ajudar-la, és el que faré, per molt que temi enormement la seva mort i també la meua. Abans que tingués temps de dir res a la meua germana, ha aparegut Creont a la gran sala del palau amb un rictus que deixava entreveure fàcilment la seva ràbia.

–Tu! Has gosat contradir-me enterrant el teu germà traïdor? –inquirí el rei adreçant-se a Antígona, que començava a esbossar un maliciós somriure.

–Sí, ho accepto, i si no em condemnes a la mort, ho tornaré a fer les vegades que facin falta.

El pitjor que podia fer ella en aquests moments és precisament això, al·legar haver comès tal crim i estar-ne orgullosa. Jo volia ajudar-la perquè és la meua germana, però d'aquesta manera no aconseguirà deslliurar-se de la mort, sinó que incitarà encara més Creont. Si jo tingués un futur com té ella amb Hèmon, que estan a punt de començar una bonica vida junts i qui sap si serien pares aviat, és segur que voldria conservar això i callar davant les altres coses, per molt injustes que em semblessin. Però escoltem els seus arguments.

–A més de no intentar excusar-te, m'estàs donant a entendre que estàs satisfeta d'haver desobeït una llei? –tornà a preguntar Creont, incapaç de concebre tal falta de respecte cap a la seva persona.

–Sí, Creont, satisfeta i orgullosa, perquè no he desobeït una llei divina, que són les que realment m'importen. Els déus mai no m'haurien prohibit enterrar algú, independentment de com s'hagués comportat en vida, per donar-li descans etern. I tu, que tan sols ets un tirà, un ésser humà que mai no arribarà a ser tan poderós com li agradaria, perquè en el fons només tens por de la solitud, tu sí que m'ho vas prohibir. I vaig contravenir la teua llei perquè no té cap fonament, és injusta i va en contra dels meus valors.

–No em puc creure que algú s'atreveixi a parlar-me i menysprear el meu govern d'aquesta manera, i menys una dona! Jo pensava que convenies al meu fill, que no té sang a les venes i li cal fer-se un home, però tu, ara ho veig clar, ets orgullosa i perversa com Èdip, el teu malaurat pare. El millor serà, i ara no tan sols ho faig pel meu honor sinó també per la protecció del meu fill, que moris, tal com vaig establir que passaria si algú infringia les meves paraules. I tu, Ismene, l'acompanyaràs.

–Creont, jo admeto haver estat la seva còmplice i vull rebre el mateix càstig que Antígona, ja que la culpa és compartida i no suportaria la vida sense ella.

–Què dius, boja? Ni volies participar-hi ni t’ho hauria deixat fer. Potser no ho entens, però es tracta de lluitar per allò que ens sembla injust, i jo ho he fet amb el cap ben alt. Ara, no et beneficiïs dels meus cruels actes per fer-te l’heroïna, perquè no ho ets.

–Però, Antígona, jo vull morir al teu costat, ets la meva germana i ho vull fer perquè t’aprecio més que a mi mateixa.

–He dit que no, afrontaré el meu destí jo sola, igual que vaig intentar honorar el cos de Polinices sense cap ajuda. Ets massa feble com per ara voler morir. El que et passa és que depens de la meva existència i ja és hora que comencis a valer-te per tu mateixa.

–Molt bé, doncs que no se’n parli més. Guàrdies! Porteu Antígona a la petita cova que hi ha als afores de la ciutat, a l’est. Aguantarà amb vida fins que mori per inanició, de manera que encara és d’agrair la meva generositat.

I així va ser com, després de trencar-me el cor amb aquelles paraules que va pronunciar, vaig veure com es dirigia a la mort, sense poder seguir-la ni salvar-la. Recordo que deia als guàrdies que no l’agafessin, que no es resistia pas a morir, i així van anar sortint de palau amb pas despreocupat tot i el destí a què s’enfrontaven. Vaig pensar que la meva germana havia assolit la indiferència absoluta i que no tenia força ni per girar el cap a mode d’acomiadament. I després no la vaig tornar a veure mai més.

8. CANVI DE PARADIGMA

Creont

Després d’enviar la noia a la seva sort, discutia amb els meus consellers i, quan creia que per fi tot s’havia acabat, he vist que Hèmon entrava al palau sense ànims ni esperança. Ell encara no sap que això és el millor per a tots i, encara que em costi de creure, ell l’estima amb tota la seva força i és normal que se senti enganyat.

–Fill! On vas amb aquest caminar tan feixuc?

–Em sembla que ja saps què ha passat. No vull saber si ja l’heu capturat o si ja és morta. Només estalvia’t els discursos fins almenys d’aquí a una setmana.

Efectivament, ell no s’esperava aquest comportament i he de dir que gairebé m’ha fet llàstima aquesta cara que se li ha fet, esmicolant-se-li l’ànima. Aquests ulls de carbó inundats en aigua amarga denotaven tristesa i agonia profundes, no pas ràbia, segurament conscients d’una mort que encara no ha arribat però se sent, una mort predestinada o, en aquest cas, imposada per mi, no pas per cap oracle ni cap endeví famós. Els seus cabells igualment foscos han adoptat una forma completament desordenada. La seva expressió corporal s’ha oblidat que tantes persones érem al seu davant. Com si es tractés d’una dansa contemporània, el seu cos s’ha abandonat a la gravetat i, amb una inusual desimboltura, s’ha desfet de les nostres mirades, s’ha dirigit a la seva cambra, encara incrèdul i comprensiblement decebut. Com a mínim, espero que hagi après la lliçó. Suposo que amb els ànims que li han quedat no farà res més que jeure silenciós al seu jaç, per fi fora de perill, a casa. Però de sobte, amb un fil de veu que no sé d’on l’ha rescatat, s’ha girat i m’ha dit:

–Tu estàs segur d’això que has fet?

–Com dius? Saps que soc el rei, tot el que dic s’ha d’obeir i és indiscutible.

–Ets el meu pare, i per sobre del que jo senti o pensi, t’obeiré a tu, perquè confio en les teves paraules, com sempre he fet des que era petit. Però has de saber que això que s’ha atrevit a fer Antígona es mereix una recompensa, no pas un càstig. Això ho dic perquè, encara que els homes creuen ser molt poderosos, els déus encara manen sobre nosaltres, i una llei divina és sagrada. A més, com saps que en prohibir una llei divina amb una llei humana no seràs castigat per Zeus?

–Hèmon, em sorprèn la teva conducta. Diria que t’has convertit, al llarg de tot aquest temps, en un submís a la teva esposa, cosa que em sembla lamentable. Entenc el teu desànim, però no em diguis com m’he de comportar.

–Pare, tan sols et transmeto allò que tots estem pensant però que d’altres no gosen dir-te. Respecto la teva forma de govern, ara bé, tan sols dic que de vegades cal estar obert a canviar d’opinió i a pensar les coses dues vegades.

–Tu el que vols és que la deixi lliure perquè creus que tens un futur amb ella i no sé quines més bajanades. Ara no ho veus, no passa res, però no tan sols ha rebut el seu càstig just, sinó que també ho he fet per tu, perquè no et convé acostar-te mai més a una dona com aquesta.

–És evident que l’estimo i és aquest sentiment el que segurament m’ha proporcionat el valor de pronunciar aquestes paraules davant teu, però quan dic que rectifiquis, si és que encara ets a temps de fer-ho, ho dic per tu, perquè no siguis castigat pels déus i et passi alguna desgràcia –va dir-me, traient-se la vergonya que el solia caracteritzar.

–Ets un mal educat! I continues volent fer-me creure que l’hauria de rescatar, la teva princeseta. Ho tens molt cru, jove.

–Molt bé, pare, potser no creus que els déus t’ho facin pagar i, de fet, jo tampoc no t’ho puc assegurar, però si no accedeixes a parar tot això que tu sol has començat, hi haurà conseqüències, almenys una, que et faran patir la resta de la teva trista vida.

I amb un to impropï d’ell i sense deixar-me temps per respondre, veig que surt de la sala i es dirigeix, ara sí, a la seva cambra, però ja no té aquell posat trist i desconsolat, sinó que sembla que s’ha fet valent per uns moments. Ja no em fa cap llàstima. I quan em proposava retirar-me a descansar, el vell Tirèsias ha entrat a palau acompanyat del meu missatger. Tirèsias és un endeví cec que ha estat reconegut popularment per aquests territoris per ser consultat freqüentment i, segons diuen, per haver encertat el destí d’aquells qui han volgut saber-lo. Sincerament, a mi em sembla un home més que es mou en consonància amb els diners i la fama. Però vegem què ens ve a oferir.

–Creont, ha vingut l’endeví Tirèsias a fer-lo coneixedor del seu destí. Seria tan amable d’escoltar les seves prodigioses paraules?

–Que passi. Però no gosis lloar-lo d’aquesta manera, espera’t que parli.

–Creont, rei de Tebes, vinc a dir-te el que ja saps. No deixis morir la noia. Aquesta nit he somiat i he vist que la seva mort era el desencadenant de la teva pena eterna. La falta de seny en homes com tu és el gran problema dins d’aquesta societat. El vostre egoisme i la covardia que us envaïxen són terribles per a vosaltres mateixos. Jo t’adverteixo de la teva sort, i tot allò que has fet malament, juntament amb aquest pensament monàrquic i egocèntric, caurà sobre teu en forma de maledicció. Tu decideixes si vols seguir el meu consell o aventurar-te al futur catastròfic que t’augura.

–No hi ha cap maledicció que em pugui afectar eternament ni abocar-me a la ruïna, perquè soc el rei de la ciutat i, com tu bé has dit, governo justament a la meua manera, jo tot sol. Ningú no pot faltar-me perquè no necessito ningú per complir la meua tasca.

–Creont, no pares de caure en la mateixa trampa. L'home ha de viure en societat per poder viure. Fas malament de no deixar participar ningú més en el govern de Tebes, i jo no et puc revelar quina és l'adversitat que tindrà lloc en un futur proper, però pensa en la teua vida de portes endins. No aprecies la teua família? O tampoc no els necessites, a ells?

–Tirèsias... Jo... No ho sé. I tots vosaltres que sou aquí, missatgers, consellers i guàrdies, què hi teniu a dir?

–Jo, com a missatger de tots ells, us diré, majestat, que val més rectificar la seva decisió i no dubtar de la fiabilitat del cec, per vell i malparat que estigui. Només pensi què faria sense Hèmon, que tan enamorat està d'aquesta dona? És capaç de qualsevol cosa en aquest estat d'ànim.

–Tu ho creus? Això creieu? Em feu dubtar veritablement. I si tens raó, Tirèsias, i acabo infaust com Èdip? Què he de fer?

–Córrer! Potser encara sou a temps de desfer aquest nus que vós lligàveu amb tanta decisió fa unes hores –digué el missatger com compadint-se de mi.

–Creont, fes cas d'aquest pobre vell, que només t'he volgut ajudar. Comença per enterrar Polinices. Fes les coses bé i, quan li donis la sepultura que mereix, afanya't a treure Antígona d'aquella gruta abans no sigui massa tard.

Em trobava totalment confús davant aquella situació, em veia obligat a fer el que Tirèsias em deia, però per on començaria? Bé, com ell va dir, per enterrar el cos. Encara no sé si vull fer-ho, però de mica en mica m'adono que la gent que m'aprecia tenia raó. Hèmon va intentar advertir-me i, com sempre, no em vaig prendre seriosament les seves paraules. Sí que és capaç, en l'estat en què es troba, de cometre una barbaritat. Sé que arribo tard, però espero que no ho sigui gaire. He estat un imbècil amb tots vosaltres.

9. APARENTMENT

Eurídice

Aquestes hores han estat tràgiques aquí a Tebes. El meu marit, Creont, se n'ha encarregat perfectament, suposo, ja que m'he retirat a descansar deixant que ell fes la seva tasca. Ara que surto del dormitori, vaig a veure com han acabat les coses. Quan obro la finestra veig que aparentment la ciutat està tranquil·la. El cel és blau, el sol brilla lleugerament i la temperatura és suau, agradable a la meua pell fina. En obrir la porta, vaig a la cerca del meu fill Hèmon, que deu estar preocupat per això de la seva promesa. La veritat és que ha triat una noia molt tossuda i pertinaç, però el seu pare tindrà pietat i la deslliurarà de la mort, segur. Encara que sembli orgullós, és insegur com una mala cosa i de seguida s'adonarà de l'absurditat de matar la pobra criatura. Quan arribo finalment al seu jaç, veig tots els seus objectes regirats com per un atac de còlera, i cap pista del meu fill. Què pot haver passat? Si Hèmon és d'allò més calmat. És clar, es deuen haver discutit amb el seu pare. Remiro per totes les sales. No hi és. Començo a cridar vetllant per no caure en l'afonia reclamant un esclau, un missatger, un guàrdia, el que sigui! On s'han ficat? Com gosen deixar-me aquí sola sense cap atenció?

He sortit a la balconada que dona a l'àgora i m'he fixat que aquesta tranquil·litat no és un bon

senyal, és un silenci que calla tot el que no estic entenent i suposo que no és gens agradable. El cant dels ocells que sobrevolen la meva testa em distreu durant una estona com si es tractés d'hipnosi, i aviat m'oblido que soc l'única persona dins aquest castell. De fet, m'agrada la idea de poder gaudir una estona d'aquesta llibertat en què el meu estimat no em reclama i els servents no em pregunten constantment si necessito quelcom. Amb aquesta pau que havia envaït la ciutat i que també m'ha capturat a mi, m'he adormit a la butaca, davant del finestral. I quan m'he desvetllat, la pau ha deixat lloc a una agitació que no sé d'on venia.

–Senyora! Despertis, ràpid! És que no sap tot el que ha passat?

–No cridis, si us plau, m'has desemmandrit de cop. Com he de saber què ha passat si m'heu deixat aquí sola? No t'ho recrimino pas, ja us hi podríeu acostumar. Tot i que he de dir que a l'inici m'heu ben espantat, però...

–Eurídice! Escolti'm, reina. Ha passat una desgràcia. He vingut a comunicar-la-hi, però que sàpigui que em quedaré amb vostè el temps que faci falta i que aviat tornarà Creont.

–Digues, què ha passat.

–Doncs, Hèmon... Suposo que ha vist vostè que no era a la seva habitació. Hem anat tots a rescatar Antígona, però el seu fill ha arribat abans que nosaltres i... bé, ja era massa tard.

–Ha mort Hèmon?

–Sí, senyora. S'ha suïcidat. Deixi'm que li expliqui com ha anat. Anem al saló, hem de rebre el seu marit, que està desolat com vostè ara.

–No m'expliquis històries, ha mort el meu fill per culpa del meu marit i no puc suportar tanta pena. Deixa'm que me'n vagi al dormitori, no tinc ànims per a res més.

–Però, senyora, acompanyi'm...

Així, a mitja frase i amb aquesta notícia que em fa voler la meva mort, no m'ho penso més. Corro al dormitori mentre el missatger em persegueix i de seguida que entro tanco la porta amb forrellat. Estic tan atordida que no deixo temps per a més cavil·lacions. El meu fill ha mort per un error que ha comès el seu propi pare i ara, a banda de no tenir Hèmon perquè em doni suport, tinc molt poques ganes de continuar convivint amb Creont. L'he estimat molt, aquest home, i espero que se'n surti de tot aquest patiment, però a mi em toca morir.

10. DETALLS

Després de veure com estava exposat el cos del meu germà, vaig decidir no esperar ni un minut més: pensaria un pla que em permetés enterrar-lo sense aixecar gaires sospites i a la matinada em posaria en marxa.

Tal com vaig arribar a casa vaig rumiar llarga estona i vaig meditar les opcions que tenia. La més senzilla era cobrir el cos amb una capa ben fina de terra, perquè d'aquesta manera tindria temps de fer-ho de nit, mentre els guàrdies dormisquejaven. Quan ho descobrissin l'endemà, correrien a Creont i, entre una cosa i una altra, tardarien a desenterrar-lo. Després tornaria a repetir-ho tantes vegades com fes falta. Però pensant-ho millor, vaig decidir que era millor enterrar-lo una mica més honradament, sota terra, encara que m'enxampessin en l'acte. D'aquesta manera, els tindria despitats pensant que es tractava d'un robatori.

Aquell mateix dia, després d'acomiar-me d'Ismene i, quan ambdues ens vam retirar a reposar, vaig començar a preparar-me per cometre el crim. Vaig pensar d'endur-me les eines que necessitaria dins d'una saca, alguna cosa per cavar o algun objecte personal seu. Però tot això hauria contribuït que em descobriessin més fàcilment i que perdés la meua agilitat. La millor opció era enterrar-lo sense més dilacions, que prenguéssim importància el fet d'estar ben a sota terra i que no hi hagués cap indicador d'on es trobava, perquè al cap i a la fi l'important era estar enterrat per accedir a l'Hades, tant se val si els humans no poden plorar a la seva tomba. Recordem que sento aquesta necessitat de donar-li sepultura perquè és un ésser humà i ho mereix, com tots, i també perquè és el meu germà, però això no vol dir que l'idolatri, ni a ell ni a Etèocles, ja que aquella baralla interminable no eximeix ni l'un ni l'altre de tot el mal que em van causar i es van causar. Així doncs, l'enterraria en el mateix lloc on es trobava sense cap evidència.

Entrada la matinada, vaig escapar silenciosament de casa sense que Ismene es despertés, ella que tenia el son tan fràgil. Un cop al lindar de la porta, vaig fer un cop d'ull enrere i vaig guardar-me a la memòria aquelles quatre parets plenes d'infantesa que no tornaria a veure mai més.

Anant cap al descampat, vaig pensar que m'hauria d'inventar alguna cosa per distreure els guàrdies, però com més a prop em trobava menys capaç era d'imaginar-me alguna cosa. Si algú hagués vingut amb mi, hauria sigut molt fàcil: un entretindria els guàrdies privant-los de la vista del cadàver i l'altre l'enterraria. Però era allà tota sola i no requeria l'ajuda de ningú. Per sort, quan vaig ser a tocar, vaig veure els tres guàrdies de Creont que roncaven submergits en un son visiblement profund. Sabia que no eren precisament espavilats i que segurament feia dies que no descansaven, perquè no els ho permetien. Quan vaig albirar el cos gairebé descompost del meu germà des de la distància, vaig córrer silenciosament cap a ell decidida i fora de dubtes. Vaig tornar a sentir tota la injustícia i la ràbia que m'havien empès a ser on era en aquell moment. Això em va empoderar i una força bruta i innata va sortir del meu cos. Vaig començar a cavar amb les meves pròpies mans, durant llarga estona, semblava que hagués nascut per a allò. Quan vaig aconseguir una cavitat que s'apropés a la decència, vaig ficar-hi el cos del meu germà. Abans, però, vaig aturar-me un moment davant seu, sense estar segura que era ell per la seva desfiguració, i una llàgrima irreprimible va rodolar fins als meus llavis. Va ser estrany cobrir el seu cos de terra fins que semblés que allà no s'hi amagava res, perquè pensava que no li tornaria a veure la cara mai més. Però m'equivocava.

Quan vaig enllestir, vaig desfer-me de l'abstracció en què m'havia endinsat i vaig vetllar per no fer soroll i marxar tan de pressa com fos possible, cosa que fins aquell moment no m'havia arribat a plantejar. On aniria? A casa ja sabia que no. Vaig caminar i caminar cap als afores i instintivament vaig arribar fins a la vall d'un turó que marcava el límit de Beòcia, on vaig parar a reposar. No podia anar més lluny perquè, si desenterraven el cos, hauria de tornar a repetir el procediment i tampoc no podia quedar-me més a prop perquè buscarien qualsevol sospita pels voltants. Calculava que tardarien tot un dia a descobrir què havia passat exactament, de manera que, quan caigués la nit, podria tornar i fer justícia altra vegada, i qui sap si podria repetir-ho unes quantes nits.

Aviat vaig tenir la necessitat de saber què estarien pensant tots a Tebes, però n'estava tan apartada que no hi havia manera d'arribar a tenir-ne notícies. Seguint el fil de muntanyes que conformaven el Citeró, vaig arribar fins al riu Asop, on vaig haver d'accentuar la meua discreció per tal de no cridar l'atenció d'alguns ciutadans que hi passejaven. Si vorejava el riu arribaria a la ciutat de Platea, que es troba certament a poca distància de Tebes. Estava segura que la mínima notícia arribaria allà i podria assabentar-me de qualsevol moviment i posar-me en camí quan fos necessari. Durant aquelles hores vaig evadir-me de totes les immoralitats, les penes, les morts. Vaig recordar el meu pare, com si m'acompanyés en tot moment, orgullós del que feia i, sobretot, de per què ho feia. Per uns moments era una nena sense preocupacions, deambulant pel bosc i mesclant-me amb la naturalesa. De sobte vaig topar amb flors de totes les gammes cromàtiques que naixien al costat del riu. Malva, margarides, roselles, lavanda, dents de lleó, campanetes, gessamí... i crisantems. Vaig collir-ne un ram i el vaig lligar amb un trosset de corda que duia. Els crisantems

blancs sempre m'havien fascinat, i Hèmon ho sabia. Quan arribava la tardor i el fred començava a aflorar, el crisantem blanc floria també. Mai no n'he vist prop de Tebes i mai no he sabut on les collia Hèmon per regalar-me'n un ram cada tardor. Amb el ram que em vaig fer, vaig encaminar-me decididament a Platea, sense perdre més temps, ja que allò no era cap viatge espiritual.

Un cop vaig ser-hi, exhausta, ja començava a sentir rumors d'un cos desaparegut. Cap al migdia, deien que ja l'havien trobat enterrat i que el rei manava tornar-lo a exposar al més aviat possible. Atordida per la rapidesa dels esdeveniments, vaig decidir-me a emprendre el camí de nou fins a Tebes. Aquella ciutat em resultava forana i la meua imatge podia aixecar sospites fins i tot allà. Portava els cabells embullats, el meu mocador blanc al voltant del coll i un vestit també blanc. Les meves mans, plenes de terra i sagnant els palmells, aguantaven el ram de crisantems, que era l'únic que mantenia el seu blanc original. El meu rictus denotava demacració i tota jo estava bruta. Era l'única entre tota aquella població. En el trajecte cap a Tebes vaig començar a assumir la meua mort, solitària i tràgica, a la qual m'havia condemnat jo mateixa. Aquesta vegada em capturarien a l'acte, ja que era ple dia, però m'era igual. Quan vaig arribar a l'erm, encara vaig tenir la fortuna que els guàrdies estaven una mica apartats i distrets cercant un culpable, suposo. Altre cop veia el seu rostre moribund, i ara sí que era un comiat. Vaig limitar-me a empolvorar una mica de terra sobre el seu cos fins que quedés més o menys cobert i, en veure la trista imatge d'aquell ritual, vaig deixar el ram de crisantems sobre el seu pit en senyal d'amor i respecte. Abans que tingués temps de posar-me dempeus, els guàrdies ja corrien cap a mi. El món es va parar un moment per a mi, i després tot van ser discussions i converses amb les quals no us avorriré.

11. LA FONT DE DIRCE

Hèmon

He passat les darreres hores al meu jaç, plorant una mort que ja era evident, fins que el meu cos m'ha reclamat aliments per continuar dempeus. En sortir de l'estança m'he aturat un moment, en sentir el meu pare parlant amb veu clarament audible amb els seus consellers. De cop, un bri d'esperança m'ha desvetllat i he parat l'orella sense pensar-m'ho dues vegades. El meu pare no m'havia volgut dir on ni com condemnaria la meua estimada, per por que se m'acudís anar-hi i salvar-la, o tenir un últim contacte amb ella. Però ara ho descobriria tot.

—Encarregueu-vos que no pugui sortir de la caverna. No cobriu totalment l'entrada, que vegi la llum del dia per no tornar-se boja de seguida, però que li sigui impossible de sortir a l'exterior o demanar ajuda.

—Entesos, senyor.

Una caverna? Només en conec una i és força recòndita. Però i si hi és? No podria permetre'm viure eternament amb el dubte de si hi era i no ho vaig ni comprovar. Cap allà em dirigiré ara mateix. Hi ha d'haver alguna manera de treure-la i d'evitar tota aquesta catàstrofe. Surto del palau discretament sense que cap servent no pugui adonar-se de cap on vaig, ja que de seguida avisarien el meu pare i m'intentarien aturar com fos. M'agradaria dir a la meua mare, a ella sí, que m'encaminés cap a no sé on, que no sé si tornaré i que gràcies per l'educació que m'ha proporcionat. Però, si ho faig, serà com impedir-me a mi mateix de fer allò que necessito.

Sense més cavil·lacions, m'adreço a la cova on crec que pot ser. Quan hi arribo, fatigat i amb una dicotomia entre la il·lusió de saber si hi roman i la desesperança de trobar-la morta, m'agenollo sobre la terra àrida i m'endinso a la gruta. Una entrada massa espaiosa i la localització tan remota presagien que no hi serà. I, efectivament, no hi és. Quedo altra vegada subjugat per la derrota, però el meu cap continua funcionant a un ritme frenètic. La font de Dirce. Hi havia una cavitat sub-

mergida a tocar de la font de Dirce que ni tan sols consideraria una cova, però és allà on m'he de dirigir: ella hi és. Anant cap al lloc, passo per l'erm on es troba Polinices, enterrat per Antígona, que encara no han desenterrat. Em quedo paralitzat en veure un ram de crisantems sobre el seu pit. Aquells crisantems que jo sempre li regalava i que no em privaré de regalar-li per última vegada.

12. ὙΒΡΙΣ

Creont

Un cop enllestit decentment l'enterrament de Polinices, els meus consellers i jo ens dirigim a la cova d'Antígona per salvar-la. Sabem que és tard, però esperem que no ho sigui gaire. És poc probable que ja hagi mort per la falta d'aliments, però és possible que hagi intentat suïcidar-se i acabar amb tot, ja que ella no es pensa pas que vinguem a rescatar-la i, molt menys, que me'n desdiguí. Però ho he fet, em penedeixo de la meva decisió i ara veig que podria tenir conseqüències. Continuo pensant que Antígona actua per pulsions i això no és gens bo, de la mateixa manera que crec que és una dona que es creu superior als homes. Però qui sap si també ella es penedeix del seu acte. Al cap i a la fi, sé que Hèmon l'estima amb bogeria i em preocupa la felicitat del meu fill, i que pugui casar-se i tenir fills amb ella, si és el que ambdós desitgen. No obstant això, en apropar-nos a la cova sentim plors i gemecs que em sobresalten, perquè provenen d'Hèmon sobretot. Amb l'ajuda dels guàrdies i també dels esclaus que tinc a l'abast, intento socórrer el meu fill perquè pugui sortir d'allà i que també en surti la seva estimada.

—Fill! Què hi fas aquí? Vine, que t'ajudaré a sortir. I a ella també, fill. Em cal reconèixer el meu error.

—Pare, és tard! T'ho vaig advertir, segur que no vaig ser l'únic. Ella ja és morta! I no hi ha res que puguis fer per deslliurar-me d'aquesta pena. La culpa és teva.

En aquell moment vaig captar la gravetat de l'assumpte, ja que vaig veure el meu propi fill amenaçant-me amb una espasa. Em volia matar pel que li havia fet. Jo havia matat la seva esposa, n'era l'únic culpable i n'era plenament conscient. Però què hi podia fer ara? L'únic moviment va ser esquivar la punta de l'espasa que es dirigia al meu ventre. Però Hèmon, frustrat en veure que no havia pogut acabar amb mi, va canviar de parer i se la va clavar a si mateix. Desesperat, vaig entrar de ple a la gruta en un intent de salvar-lo, encara que sabia que era tard, que s'estava dessagnant entre els meus braços. Ho entenia. La seva mirada es dirigia a Antígona, amb uns ulls segurs que es retrobarien a l'Hades instants després de morir. Vaig seguir la seva mirada apassionada i vaig entendre també que, per bé que hagués intentat salvar la noia uns minuts abans, no hauria aconseguit evitar la seva redempció. Es trobava penjada d'una roca que sobresortia de la part superior, ofegada per un mocador blanc llis. Estava coberta amb un vestit també blanc, brut d'esforç i sacrifici, i tenia entre les mans un ram de crisantems blancs. Era una escena terriblement colpidora i plena d'amor, un amor que no vaig saber apreciar, respectar, ni tan sols reflexionar-hi. Aquella mort significava per a ella tot un sacrifici, pel seu germà i per la justícia dels qui mereixen morir en pau. Jo, abans, no entenia per què semblava orgullosa de morir, però era per la purificació que això li infonia, per fer veure que cal morir, si és necessari, per allò que un defensa, igual que jo ho donaria tot per aquesta ciutat. Però a aquestes altures només podia penedir-me'n i plorar la mort del meu fill.

Ara sé que era cert, que no podia contradir els déus perquè m'acabaria repercutint, i així ha sigut. Em sento l'home més desafortunat del món. El meu fill ha mort, m'ha deixat sense descendència, i tot per la meva falta de seny. L'únic que em pot confortar és Eurídice, el que més estimo en aquest món. Però qui sap si voldrà veure'm, si voldrà matar-me per haver matat jo el nostre fill. M'apresso

a arribar a palau abans que la notícia de la mort d'Hèmon la trasbalsi completament. Quan hi arribo, trobo la porta de la cambra principal tancada amb balda.

–Eurídice! Eurídice! Ets aquí?

Sense més temps per perdre, faig caure la porta avall i m'acabo d'enfonsar del tot. La meva esposa, estesa sobre el nostre llit matrimonial, amb un raig de sang que li baixa coll avall. Trobo l'arma amb què se l'ha tallat i la preocupació que inunda els seus ulls, encara oberts. La desgràcia havia caigut sobre meu, per superbiós i egocèntric. I després de lamentar durant inacabables hores la meva desventura, surto a la balconada i contemplo la gran Tebes. Desenes de persones s'agrupen de mica en mica davant de palau fins a crear la presència de tot un poble. Enfurismats, excitats i encegatats per la ira, comencen a injuriar-me: dèspota, assassí, cruel, inhumà, opressor. La meva Tebes cau de nou en crisi, contra mi, humiliant-me fins a l'extrem. Em retiro d'aquest govern, d'aquesta ciutat que tant he estimat i de tots vosaltres. M'exilio.

13. Κάθαρσις

Hèmon

–Antígona! Estimada, no, no ho facis.

–Hèmon, has vingut. He de morir per aconseguir el meu propòsit. T'estimo i ho sento, sé que... això que portes són crisantems?

–Sí, són els que tu has collit. Entenc el que dius i per això te'ls vull cedir per última vegada, perquè ens retrobem al món dels morts i el nostre amor mai no mori, sempre jove i etern com aquestes flors nostres.

–Gràcies, Hèmon. Les prendré entre les meves mans, me les enduré a la tomba. I mai no t'oblidaré.

–Antígona, encara podem tenir una vida junts.

–És que no te la puc concedir.

I sense dedicar-me cap més paraula, veig com es deixa anar del seu mocador blanc que es tensa amb la roca que la fa ofegar-se. I els seus últims sospirs de vida es converteixen en mort agònica.

FI.

SOPA DE LLETRES PUTENQUES

Joan Pedrola Santamarta

La lectura de la interessant edició de *Les santes putes del desert*, publicada per Adesiara, ens ha animat a proposar-vos una sopa de lletres tradicional que amaga 20 mots putencs, que no *putatius* (paraula no derivada del nom *puta* sinó pertanyent a la vasta família lèxica del verb *putare*, mereixedora d'un lèxicon exclusiu per la seva magnitud: podar, reputació, diputat, amputar, disputa, compte, computadora, imputar etc.). Aquests 20 mots putencs es poden llegir en ambdues direccions en format horitzontal, vertical i diagonal. En aquest repte hi trobarem exemples dels canvis lèxics que els primers cristians van activar en la llengua llatina, sigui a través de la creació de neologismes no existents en llatí clàssic per expressar l'especificitat del kerigma de Jesús (*glorificare, salvator, recapitulare, resurrectio*), sigui a través del canvi semàntic operat sobre préstecs de paraules gregues o hebrees (*pascha, angelus, ecclesia, baptidiare*), però també sobre mots antics llatins (*sacramentum, paenitentia, exterminare, collecta*). Cap d'aquests exemples concrets, però, el trobareu en aquest passatemps; totes les paraules demanades sí que apareixen, en canvi, a la ressenya del llibre d'Adesiara publicada a la Biblioteca del present número d'AURIGA.

L	I	Ó	S	L	L	I	B	E	R	T	I	N	A	M	A
T	E	I	P	A	E	S	A	X	A	R	U	I	N	O	C
M	I	S	E	R	I	C	Ò	R	D	I	A	T	A	S	O
E	P	R	N	R	S	A	N	I	O	F	O	U	C	I	N
M	A	E	E	S	Ò	B	R	A	C	I	N	R	O	F	C
O	I	V	D	I	A	T	U	T	I	T	S	O	R	P	U
R	A	N	I	O	S	N	I	A	M	E	R	R	E	I	P
T	E	O	M	A	I	O	T	C	X	A	I	C	T	L	I
I	R	C	E	B	D	E	S	E	R	T	A	D	A	L	S
F	E	A	N	S	I	L	L	T	S	D	O	P	S	E	C
I	M	E	T	À	N	O	I	A	O	J	N	O	M	D	È
C	I	S	A	R	O	L	U	R	E	A	P	O	D	R	N
A	T	I	M	A	S	I	R	S	T	I	B	U	L	O	C
C	A	S	T	E	D	A	T	O	N	E	S	A	T	B	I
I	G	A	J	A	P	A	S	C	E	T	I	S	M	E	A
Ó	D	R	E	P	I	M	O	E	R	E	O	H	A	I	S

1. Substantiu que denomina, en clau teològica, la qualitat de desitjar desmesuradament allò que produeix una satisfacció carnal i, per extensió, tot el que no agrada a Déu. El mot arriba com a cultisme del llatí dels cristians, però l'ètim principal prové del verb clàssic *cupire* ("ansiar, desitjar") i és de la mateixa família lèxica que el nom del déu de la passió amorosa i fill de Venus, Cupido. Aquest verb ha reforçat la seva significació amb el prefix *con-* i l'infix *-isc-* i deriva a la forma nominal demanada amb l'aplicació de dos sufixos, el primer llatí i el segon grec, que indiquen la qualitat d'un agent, és a dir, de qui (deleja el plaer sexual).

2. Nom que designa l'activitat sensual amorosa. Es tracta d'una veu culta construïda sobre el participi de perfet passiu del verb llatí *secare* ("tallar, dividir"). En llatí clàssic (Plini el Vell) era un substantiu rar que designava els òrgans genitals i que per metonímia i origen etimològic va passar a categoritzar el gènere dels éssers vius. De fet, fins al segle XVIII era un mot que sempre anava acompanyat dels adjectius *virilis* i *mulieris*. Algunes paraules actuals derivades són: bisexual, sexista o asexual.

3. Substantiu que dona nom a l'acte de total generositat pel qual es produeix una reconciliació a través de la remissió d'un deute, una falta, una ofensa, una culpa. No trobem la forma nominal en l'àmbit iberoromànic fins al segle XII, però la seva forma d'infinitiu, precedida pel prefix intensiu *per-*, ja s'emprava en llatí tardà, tant en contextos legals com en llatí cristià, com a calc semàntic i

sintàctic de la llengua germànica fràncica. Aquesta arrel, d'origen indoeuropeu, apareix a nombroses paraules actuals com ara: *dot*, *donació*, *dosi*, etc.

4. Nom que es refereix a una dona que ofereix el seu cos per mantenir relacions sexuals a canvi d'un preu. La veu ja existia en llatí formada sobre un prefix provinent de la preposició que significa "davant de, en favor de" i l'arrel d'origen verbal que serveix per denominar l'acció de posar o col·locar i que trobem a mots com ara *estatut*, *destituir*, *constitució*, *institut*, etc.

5. Verb emprat per dir que hom manté relacions sexuals. La veu és un manlleu del verb del llatí cristià que denominava l'acció de tenir sexe fora del matrimoni. L'arrel d'aquesta forma verbal, que trobem en paraules actuals com ara *fornix* i *fornícula*, ja existia en llatí clàssic com a nom per designar els espais porticats on solien situar-se les prostitutes.

6. Substantiu per denominar l'estat d'una persona que ha quedat insatisfeta d'haver fet o deixat de fer alguna cosa. Prové del verb llatí que designa aquesta mateixa acció i que es forma sobre el mateix radical que els mots península o penitència. Aquesta arrel llatina, en el seu pas al català, ha experimentat tres fenòmens fonètics: la monoftongació d'AE en E (*caelum* = *cel*), les apofonies entre les vocals E i I (*circare* = *cercar* o bé *silvam* = *selva*) i la sonorització de la dental T en D (*catellum* = *cadell*). El mot es clou amb el sufix que indica "acció" i que serveix majorment per formar noms i que veiem a les paraules següents: *instrument*, *pagament*, *establiment*, etc.

7. Nom que indica la doctrina ètica o religiosa que cerca la realització personal en la reducció màxima de les necessitats materials i en la renúncia voluntària dels plaers corporals. L'ètim principal prové del mot grec que significa "qui fa exercici o practica una habilitat" i que ha derivat en mots com *ascesi* o *asceteri*. Aquest radical va acompanyat per una forma sufixada per formar substantius que designen doctrines, actituds, escoles, etc.

8. Substantiu que denomina la transformació espiritual, definida per un canvi profund en la manera de pensar, sentir i actuar. L'arrel principal ve del mot grec "ment, esperit", present en el lèxic científic (*noosfera*, *nooscòpic*), derivat amb el mateix prefix que les paraules *metonímia* i *metàstasi*, i amb el sufix, també del grec antic, que fa referencia a la qualitat (*afàsia*, *ironia*, *tiranía*).

9. Nom que designa un indret sense habitants. El terme prové de la forma de participi d'un verb llatí, el radical del qual és present a mots com ara *assertivitat*, *inserir* o *deserció*. Aquesta arrel, en concret, va precedida pel prefix que veiem en paraules com *dement* i *deformar*.

10. Substantiu que dona nom a la persona que viu en soledat, preferentment en un indret desèrtic. Es tracta d'una veu culta del llatí dels cristians agafada en préstec del grec antic. El lexema, que significa precisament "solitud", perviu a formes patrimonials com *erm* i *ermità*. El sufix amb què acaba la paraula significa "agent" i el veiem a mots com ara *diabetis*, *Eufrates* i *cosmopolita*.

11. Nom que defineix la puresa en les relacions sexuals a través de la integració del sexe i l'afectivitat en un marc d'estabilitat i defugint-ne els excessos. Aquesta és l'accepció que tenia la paraula ja entre romans i cristians. Altra cosa és que, per extensió, s'arriba també a la designació de continència absoluta. L'ètim principal, present a mots com incest o càstig, prové de l'adjectiu llatí que denomina la persona honesta, pura, religiosa. El sufix, també llatí, és molt usual per formar substantius, que indiquen qualitat, a partir d'adjectius (*quantitat*, *brevetat*, *dignitat*).

12. Substantiu que anomena l'acció de transformar coses (monedes, metalls, etc.). En el cas de les persones es refereix a un canvi de creença, de religió. La veu principal és el verb llatí que significa "girar o donar voltes" (derivats seus són, per exemple, els mots *invers*, *reversible* i *subversió*). Aquest verb ha reforçat la seva significació amb el prefix *con-* i tanca amb un sufix molt emprat per formar noms a partir de verbs i per indicar acció o resultat.

13. Nom que es refereix a la capacitat humana de sentir la desgràcia aliena i compadir-se'n. Es tracta d'un cultisme d'origen llatí compost de dues arrels: la primera significa "miserable" i la segona "cor". Tanca amb un sufix del grec antic que referencia la qualitat (*democràcia*, *apostasia*, *victòria*).

14. Substantiu sinònim de prostíbul. Veu procedent de l'antic idioma fràncic a través de la llatinització de la seva forma neutra plural amb el sentit col·lectiu de cabanes de fusta. El lexema arriba sufixat per una forma de diminutiu (*mantell*, *finestrella*, *atuell*), que pot incloure un matís negatiu (*xitxarel·lo*, *passerell*).

15. Nom que designa la persona que comet una falta religiosa, una culpa. El radical del verb sobre què es construeix aquest substantiu és present a mots com ara *peu*, *quadrúpede*, *impedir*, *peatge*.

El sufix que tanca indica l'agència i experimenta, en el seu pas del llatí al català, el fenomen fonètic de la sonorització de T en D.

16. Adjectiu que fa referència al plaer sexual. El mot està format per l'arrel del verb grec "estimar" i el sufix identitari llatí que tanca els mots següents: *hermètic, polític, cívic*.

17. Verb que significa fer mal a algú i, en sentit específicament cristià, imposar-se privacions o patiments de manera voluntària per expiar una culpa. La veu està composta pel substantiu que denomina la mort i el sufix abundantament emprat en llatí vulgar i cristià per construir formes verbals a partir del verb *fer*.

18. Forma adjectival en gènere femení referida a qui practica la sexualitat de manera incontrolada. La paraula està formada sobre el nom que rebien els esclaus alliberats a Roma i està sufixada sobre un formant lèxic llatí que denota la procedència / pertinença i que trobem a *palatí/ina, barceloní/ina*. L'accepció semàntica "de costums sexuals desenfrenats" ens arriba del francès entrat ja el segle XIX.

19. Forma nominal que designa aquella persona que viu en un lloc solitari entregada a una vida de contemplació i penitència. Es tracta d'una veu grega culta, construïda sobre una arrel verbal que significa "cedir" i que tenim a mots com *zoocor/a*, *acoresi*, *hidrocòria*. Aquest radical va introduït pel prefix grec amb el sentit de "cap enrere" (*anacronisme, analèpsia, anàstrofe*) i tanca amb el sufix d'agència (*poeta, profeta, planeta*).

20. Nom que designa un religiós pertanyent a un orde monàstic. La paraula prové de la veu adjectival grega que ens ha llegat el significat de "sol/a", "únic/a", present a mots com *monarquia, monopatí i monoàcid*.

SOLUCIONS

- **CONCUPISCÈNCIA**: cultisme del mot cristià *concupiscentia* ("desig ardent"), derivat dels verbs clàssics *concupiscere, concupire* i, en darrer terme, *cupire* "desitjar". La forma prefixada és *cum-*, que pot indicar reiteració, i les sufixades *-(e)nt* ("agent") i *-ia* ("qualitat").
- **SEXE**: substantiu ja llatí (surt a Plini per referir-se als òrgans sexuals), provinent del participi de perfet passiu *sexus, a, um*, del verb llatí *secare* ("tallar", "dividir"), amb la flexió catalana masculina en vocal -E per influència del francès.
- **PERDÓ**: calc semàntic (i sintàctic) del fràncic que arriba al llatí tardà per després incorporar-se a les diferents llengües romàniques (però també germàniques). Consta del prefix llatí intensiu *per-*, que denota acció completa i total i del lexema *don-*, present a l'infinitiu *donare*. Així, arribem al seu significat de "donar(-se) contínuament, amb insistència, incondicionalment".
- **PROSTITUTA**: del prefix *pro-* "cap endavant" i la forma de participi de perfet passiu femenina *statuta*, del verb llatí *statuere* ("col·locar"), que canvia la primera A per una I per apofonia vocàlica. Així el significat etimològic és (dona) col·locada al davant de tot, a la vista (per ser venuda).
- **FORNICAR**: mot manllevat del verb cristià *fornicari* amb el significat de "tenir relacions sexuals fora del matrimoni", però que en origen es referia a "visitar un bordell". De fet, l'arrel *fornix*, *icis* ja existeix en llatí clàssic i denomina les zones amb arcades, porxos i voltes on solien oferir els seus serveis les prostitutes romanes.
- **PENEDIMENT**: de l'arrel verbal llatina *paenitere*, que en origen volia dir "no estar satisfet amb" i que va acabar significant "penedir-se" i va acabar donant una variant cristiana deponent *paeniteri* amb el mateix significat. El mot clou amb el sufix nominalitzador llatí *-ment(um)*.
- **ASCETISME**: del grec ἄσκητής ("qui fa exercici o practica una habilitat o un art") i el sufix *-ισμός*, aplicat a verbs per formar substantius que designen doctrines, actituds, escoles, etc.
- **METANOIA**: del grec νόος ("ment, esperit"), prefixat per la preposició μετό (més enllà, després) i amb el sufix de qualitat *-ia*.
- **DESERT**: de la forma de participi de perfet passiu *desertus, a, um* del verb llatí *deserere* ("abandonar, oblidar"), introduït pel prefix de separació / negació *de-*.
- **EREMITA**: veu culta, no emprada pels autors llatins clàssics però sí en el llatí cristià, que l'adopta

com a préstec del grec ἑρημίτης “persona que viu en soledat”. Aquest mot grec procedeix del substantiu ἑρημία (“soledat, desert”) i tanca amb el sufix que indica agència i ha arribat a la nostra llengua en les formes *-tes* i *-ta*.

- CASTEDAT: mot patrimonial o hereditari, per sonorització i apofonia, de la veu llatina clàssica *castitas*, *atis* amb el mateix significat i formada pel radical *castus*, *a*, *um* “pur” i el sufix de qualitat *-(i)tat-*.

- CONVERSIÓ: cultisme de la veu llatina *conversio*, *onis*, “gir, transformació”, la qual en llatí cristià va assumir el sentit de “canvi de religió”. La veu procedeix del verb *convertere*, “girar completament, canviar del tot”. La forma prefixada és *cum-*, que pot indicar reiteració, i la sufixada *-io(n)-* “acció o resultat”.

- MISERICÒRDIA: manlleu del llatí clàssic amb el sentit de “compassió” que després serà assumit pel llatí dels cristians. Es tracta d’una paraula composta de l’adjectiu *miser*, *a*, *um* (“miserable, dissortat”) i del substantiu *cor*, *cordis* (“cor”) i, per extensió, “sentiment”. Tanca el sufix de qualitat *-ia*.

- BORDELL: diminutiu amb sentit negatiu, amb el sufix *-ellus*, *a*, *um*, format sobre la veu *borda* (“cabana”), també existent en occità i derivat de l’antic fràncic *bord* (“post, fusta”), segurament a partir de la llatinització en **bordum* i la forma plural neutra col·lectiva *borda*. De tot plegat, en sortiria la significació de “casa dolenta” i/o “casa feta de taulers de fusta”, sense obviar que les prostitutes solien exercir els seus serveis en aquest tipus de barraques i/o que hi solien néixer fills bords.

- PECADOR: del verb llatí clàssic *peccare* (“ensopegar”, e”quivocar-se”), que els cristians van adoptar per afegir el nou matís de “cometre una falta religiosa, una culpa”. Tanca el sufix d’agència *-tor*, que ens arriba amb la T sonoritzada en D.

- ERÒTIC: del verb grec ἔρῶ “estimar” i del sufix llatí identitari *-icu(m)* (“relatiu a”).

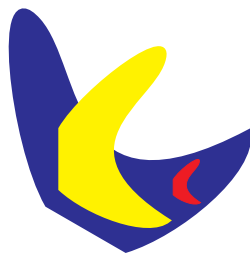
- MORTIFICACIÓ: neologisme del lèxic cristià construït sobre el radical del substantiu *mors*, *mortis* (“mort”) i el sufix, també molt emprat en el registre vulgar de la llengua, *-ficare* (“fer”).

- LLIBERTINA: de la forma del participi de perfet passiu *liberatus*, *a*, *um* del verb llatí clàssic *liberare* (“alliberar”), que via síncope *libertus* va passar a denominar els esclaus manumesos pels seus amos. La veu concreta *libertinus* incorpora el sufix de procedència/pertinença *-inus*, *a*, *um*.

- ANACORETA: veu culta d’origen grec, formada pel prefix ἄν- (cap enrere), el radical verbal χωρέω (cedir, fer lloc) i el sufix d’agència *-της*.

- MONJO: de la paraula grega μοναχός, derivada de l’adjectiu μόνος (“un de sol”), sufixat amb el formant multiplicatiu χος per fer substantius. El mot originari podria ser l’adverbi μοναχῆ, “d’una única manera”, que forma part d’una sèrie d’adverbis expressius sufixats en gutural aspirada i es troba ja a Plató i Xenofont.

L		Ó		L	L	I	B	E	R	T	I	N	A		
	E	I	P										N		C
M	I	S	E	R	I	C	Ò	R	D	I	A		A		O
		R	N	R									C		N
M		E	E	S	Ò		R	A	C	I	N	R	O	F	C
O		V	D		A	T	U	T	I	T	S	O	R	P	U
R		N	I			N	I			E			E		P
T	E	O	M				T	C	X			C	T	L	I
I	R	C	E		D	E	S	E	R	T	A		A	L	S
F	E		N						S	D				E	C
I	M	E	T	À	N	O	I	A	O	J	N	O	M	D	È
C	I							R			P			R	N
A	T											U		O	C
C	A	S	T	E	D	A	T						T	B	I
I						A	S	C	E	T	I	S	M	E	A
Ó	D	R	E	P											S

Capital de la Cultura Catalana

- 2021 Tortosa (Baix Ebre)
- 2020 El Vendrell (Baix Penedès)
- 2019 Cervera (La Segarra)
- 2018 Manresa (Bages)
- 2017 Reus (Baix Camp)
- 2016 Vic (Osona)
- 2015 Vilafranca del Penedès (Penedès)
- 2014 Barcelona (Barcelonès)
- 2013 Ripoll (Ripollès)
- 2012 Tarragona (Tarragonès)
- 2011 Escaldes-Engordany (Principat d'Andorra)
- 2010 Badalona (Barcelonès)
- 2009 Figueres (Alt Empordà)
- 2008 Perpinyà (Rosselló)
- 2007 Lleida (Segrià)
- 2006 Amposta (Montsià)
- 2005 Esparreguera (Baix Llobregat)
- 2004 Banyoles (Pla de l'Estany)

Organització Capital de la Cultura Catalana

Ronda Universitat, 7, 08007 Barcelona Tel: 934 123 294

info@ccc.cat www.ccc.cat

Twitter: @culturacatalana facebook.com/capitalculturacatalana Instagram: @CapitalCulturaCat